

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

Монголын Сүм Хийдүүдийг
Судалсан Материалууд:
Хэнтий, Хангайн хийдүүдийн
барилгууд болон шүтлэгийн
шинж байдлыг танилцуулах
оролдлого

メタデータ	言語: rus 出版者: 公開日: 2018-03-09 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: M.I., クリャーギナ-コンドラティーフ メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00008892

**Монголын Сүм Хийдүүдийг
Судалсан Материалууд:**
*Хэнтий, Хангайн хийдүүдийн барилгууд болон шүтлэгийн
шинж байдлыг танилцуулах оролдлого*

М.И. Клягина-Кондратьева

Өмнөтгөл

Бичвэрт дурдагдсан болон үзэж танилцсан сүм хийдүүдийн жагсаалт

Удиртгал

I. Сүм хийдүүдийн ерөнхий шинж байдал

II. Сүмүүд

II.1. Түвэд хийцийн сүмүүд

II.2. Хятад болон түвэд-хятад хийцтэй сүмүүд

II.3. Монгол болон монгол-хятад хийцтэй сүмүүд

II.4. Жижиг сүмүүдийн ур хийц

II.5. Жижиг хийдүүдийн сүмүүд

II.6. Сүмүүдийн дотоод зохион байгуулалт

III. Шүтлэгийн бусад хэлбэрийн барилга байгууламжууд

IV. Лам нарын суух орон сууц

Дүгнэлт

Гэрэл зургийн жагсаалт

Ашигласан бүтээлийн цэс

Өмнөтгөл

Толилуулан буй энэ тэмдэглэл бол эрдэм шинжилгээний бүтээл биш, Монголын сүм хийдүүдийг судлах талаар миний хийсэн ажлын тайлан болж болох талтай гэж би бодож байна. Сүм хийдүүдийн гадаад хэлбэр маяг, бүтэц байгууламжийг тодруулах гэсэн тун хязгаарлагдмал сэдэвтэй ч гэсэн түүнд урлаг судлаач, соёл судлаач нарын аль алинд хэрэгтэй мэдээлэл агуулагдсан байгаа. Гэсэн хэдий боловч миний судалгааны ажлын энэ үе шатад юу юугүй ерөнхий дүгнэлт хийх нь эрт гэж бодно. Миний бие цуглуулсан материалаа хэдийгээр зарим талаар цэгцэлж янзалсан ч гэсэн түүхий хэвээр нь сонирхсон хүмүүст толилуулахыг урьдал болгосон минь энэ. Ажлын хэлбэр зорилгоосоо урган гардаг нь зүйн хэрэг. Одоо би зөвхөн өөрийн нүдээр үзсэн зүйлийн тухай л өгүүлэх нь зохимжтой гэж үзлээ.

Тийм учраас миний энэ тэмдэглэлд түүхийн асуудал, судалгааны ном зохиолын танилцуулга, бусад зохиогчдоос эш татсан зүйлийн аль аль нь байхгүй. Харин уншигчдад харьцуулан дүгнэлт хийх боломж олгох зорилгоор эцэст нь гол гол ном зохиолын жагсаалтыг оруулав. Буддын шашны умардын сүм хийдүүдийн тухай бүтээл туурвил элбэг бус Монголын сүм хийдийн тухай бүтээл бүр ч хомс нь тодорхой билээ. Нэрт судлаач [А.М.] Позднеевын бүтээл мэт хуучраагүй ном зохиол байгаа ч гэсэн тэр байдал хэвээр хадгалагдсаар байна. Ер нь одоо байгаа бүтээлүүд ихэвчлэн аль нэг хийдийн тухай өгүүлсэн эсвэл асуудлыг бүхэлд нь хамарсан байдаг.

Миний мэдэж байгаагаар бол энэ салбарын аль нэг тодорхой сэдвээр хэн ч одоо болтол бүтээл нийтлүүлээгүй байна. Миний бүтээлд алдаа дутагдал байх аваас энэ талын ном зохиол ховор байгаатай холбон тайлбарлаж болох талтай. Миний бие БНМАУ-ын Судар бичгийн хүрээлэнгээс зохион байгуулсан эрдэм шинжилгээний гурван удаагийн экспедицэд оролцож ажиллах хугацаандаа энэ материалыг цуглуулсан. Уг экспедицүүд 1926, 1927, 1928 оны зун намрын цагаар Хэнтий, Хангайн нутгуудад ажилласан юм.

Тийм учраас миний тэмдэглэлд байгаа “Монголын сүм хийдүүд” гэдэг хэллэгийг “Хэнтий, Хангайн сүм хийдүүд” гэдэг утгаар ойлговол зохино. Өргөөгийн сүм хийдийн талаар би нэг ч үг дуугарсангүй. Яагаад гэвэл нэг талаар энэ тухай туурвисан бүтээл хэд хэд байгаатай холбоотойгоос гадна тэдгээрийг гүйцэд сайн судалсны дараа дуугарах нь зөв гэж үзсэн болно. Харин энэ асуудалд холбогдох хоёр фото зураг (№ 46, 48) оруулав.

Энд хавсаргасан 75 фото зургийн №1–12, 14–19, 23–30, 32, 33, 35–40, 42, 59, 64–71–дэх зургууд нь С.А.Кондратьевын, №13, 20–22, 31, 34, 62–дахь зургууд нь А.Д.Симуковын авсан зургууд. 72–74–дүгээр зургуудад дүрслэгдсэн байр зүйн газрын зургуудыг Ф.Ф.Большаков гүйцэтгэсэн болно.

Бичвэрт дурдагдсан болон үзэж танилцсан сүм хийдүүдийн жагсаалт

1. Агьтын хүрээ – Богдын голын эхэн, Шурагийн хөндий
2. Рашааны дуган – Хэнтий. Ерөө голын эхэн. Ар Ичэлхэ гол
3. Бэйсийн сүм – Эрдэнэ зуугийн орчимд
4. Булнайн дуган – Хэнтий. Туулын эхэн
5. Бэрээвэн хийд – Хэнтий. Хурх голын эхэн хавьд
6. Булнайн дуган – Хангай. Урд Тэрхийн голын эхэн.
7. Вангийн буюу Дайчин вангийн хүрээ – Хангай. Орхон голын дунд хэсэг.
8. Гандан хүрээ – Тэсийн голын хөндий.
9. Гурван харуулын дуган – Хэнтий. Онон голын хөндий.
10. Дайчин чойлин дуган – Хэнтийн нурууны өмнөд төгсгөл. Хэрлэн.
11. Дашдаржаалин – Хэнтий. Туулын эхэн.
12. Дашсүндулин буюу Дашипилжээлин хийд – Хэнтий. Минжийн гол.
13. Доод хүрээ – Хангай. Богдын голын эхэн. Шурагийн хөндий.
14. Ононы эхний рашааны дэргэдэх дуган.
15. Салинчийн адгийн дуган – Хэнтий. Хараа голын эхэн. Шивэрийн гол
16. Дүүрэгч вангийн буюу Дээд Тэсийн хүрээ – Тэс голын дунд хэсэг.
17. Зааны дуган – Хэнтий. Туулын эхэн. Тэрэлжийн хөндий.
18. Манзуширийн хийд – Хэнтий. Богд уулын өвөр. Өргөөгөөс 25 км зайтай.
19. Мөрөнгийн хүрээ – Дэлгэр мөрөн.
20. Өрлүүд дуган – Хангай. Сэлэнгэ мөрний дунд хэсэг Алтаад гол.
21. Өвгөн буюу Пүрэв гүний хүрээ – Завхан голын эхэн. Хар усны хөндий.
22. Өвлийн дуган – Хэнтий. Туулын эхэн.
23. Улаан сүм – Хангай. Богдын голын эхэн. Улиастайн ойр.
24. Өртөөний хүрээ – Хангай. Загийн эхэн.
25. Хангалын ноён хутагт ламын хийд – Вангийн хүрээнээс 60 км зайтай.
26. Заг зуугийн дуган – Мөрөнгийн хүрээнд ойрхон.
27. Заяын шавь – Хангай. Урд Тамир.
28. Зүүн хүрээ – Хангай. Урд Тэрх.
29. Цзохэн дуган – Орхон. Хараа хоёрын дунд.
30. Зуугийн сүм буюу “Шинэ эрдэнэ зуу” – Эрдэнэ зуугаас 5 км зайтай.
31. Зүүн хүрээ – Хэнтий. Хэрлэнд цутгадаг Байдлагийн адаг.
32. Жалханзын хүрээ – Тэс, Дэлгэр мөрөн хоёрын дунд.
33. Шар хөвийн дуган – Хэнтий. Улаанбаатараас 30 км зайтай.
34. Эрдэнэ зуу – Хангай. Орхоны хөндий.

Удиртгал

Монголын амьдралыг судлах хэн ч гэсэн тэндэхийн сүм хийдийг анхаарахгүй өнгөрч чадахгүй байх. Сүм хийдүүд сүүлийн үеийг хүртэл оюуны болон материаллаг соёлын үнэ цэнэ алдаагүй байгаа билээ.

Монголын эрэгтэй хүн амын тэн хагас нь лам, тэдний олонх нь бага наснаас сүм хийдэд байнга шавилан сууна. Мөн нэг хэсэг нь хөдөө нутагтаа жирийн амьдралаар оршин суудаг боловч сүм хийдтэй нягт холбоотой хэвээр байдаг. Сүм хийд энгийн хүн ардад ч их нөлөөтэйг анзаарахгүй байж үл болно.

Эртний Орос орныхтой нэгэн адил Монголд ч сүм хийд эрт дээр цагаас нааш гүн ухаан, шинжлэх ухаан, хөгжим, театр, уран зураг, уран баримал, барилга, урлал гэх мэтийн соёл урлагийн олон салбарын үүр уурхай болсоор иржээ.

Алс болон Ойрх дорнодын соёл, урлагийг судалдаг хүн үүнийг мартаж үл болно. Энэтхэг, Түвэд, Хятад соёл урлагийн үзэл санаа, хэлбэр маяг олон зууны тэртээгээс Монголд нэвтрэн хүрээд өөрийн хөгжих шимтэй хөрсийг сүм хийдээс авч тогтворжин урган салбарлажээ.

Иймэрхүү тохиолдолд харь газрын урлаг соёл хувиран өөрчлөгдөлгүйгээр шинэ газарт хөгжих нь ховор, зарим салбар нь их, зарим нь бага өөрчлөгдсөн байдаг. Энэ нь эндхийн барилга урлалд тодорхой ажиглагдаж байна. Барилга урлалын түвэд ба хятад ур хийц Монголын хөрсөн дээр хэрхэн өөрчлөгдсөн, түүний жишээгээр монгол үндэсний ур хийц хэрхэн үүсэн хөгжсөн нь бидэнд тодорхой харагдаж байгаа билээ.

М.И. Клягина-Кондратьева

I. Сүм хийдүүдийн ерөнхий шинж байдал

Монголын буддын сүм хийдүүд голдуу голын хөндийн тэгш дэнж, уулын “бэл”¹⁾ дээр, хааяа уулын энгэрт байрласан байдаг. Түвэдийнх шиг уулын хяр дээр байгуулагдсан хийдийг би лав олж үзээгүй. Хийдийн байгуулагдсан газар ихэвчлэн уул хадны нөмрийн салхи багатай эвээр газар байх боловч гол горхи, нуур цөөрмийн ойролцоо бол ил задгай тал газарт байгуулагдсан тохиолдол бий. Хийд болгон шашны зан үйл үйлдэх орон байр, лам нарын суух суурин гэдэг хоёр хэсгээс бүрдэнэ. Зөвхөн тогтмол хурал хурдаггүй ядуу өчүүхэн хийдүүдэд лам нарын оршин суудаг гэмээр юм байдаггүй боловч сүм дуганы сахиулын хоёр гурван гэр, хурал номын үед хөдөөнөөс хүрэлцэн ирэх лам нарт зориулсан 2–3 тугдам заавал байна.²⁾ Монголын сүм хийдүүд зохион байгуулалт, сүм дуганууд болон лам нарын орон байрын байрлалуудаараа хоорондоо адил бус, тун их онцлог ялгаатай. Дугуйрсан тойрог хэлбэртэй байрласан суурин газрыг илэрхийлдэг хүрээ³⁾ гэдэг үгнээс үзэхэд хийдийн хамгийн элбэг тохиолддог зохион байгуулалт нь төв дундаа сүм дугануудтай, түүнийг тойрон хүрээлсэн лам нарын сууринтай байдаг бололтой юм. Гэвч сүм дуганууд нь цөм гол дундаа бус, зарим нь лам нарын орон байруудын дундуур энд тэнд байрласан тохиолдол ч байна. Тэгэхлээр тиймэрхүү зохион байгуулалттай хийдүүдийг дараах байдлаар ангилан хувааж болох талтай.

1. Бүх сүм дуган нь голдоо төвлөрсөн, эргэн тойрондоо лам нарын сууринтай;
2. Сүм дуганы зарим нь голдоо бусад нь лам нарын суурингийн дундуур байрласан гэх мэт.

Энэ хоёр хувилбарын аль алинд төвийн сүм дуганууд хашаагаар тусгаарлагдсан байх нь олон. Эхний ангилалд Бэйсийн сүм, Хангалын хийд, Зосын сүм, Агитын хүрээ, Зүүн хүрээ зэрэг хийд хамаарна (Эхний гурван хийдийн сүм дуганууд нэг их хашаатай байсан)⁴⁾. Дараахь ангилалд Гандан, Жалханз, Бэрээвэн хийдүүд, Мөрөнгийн, Дүүрэгч вангийн, Вангийн хүрээнүүд хамаарна (Эхний хоёр хийдийн төвийн сүм дуганууд нэг их хашаатай байсан)⁵⁾.

Хамгийн олон тохиолдох ийм нийтлэг загвараас ялгаатай хийдүүд ч тохиолдоно. Жишээ нь ар талдаа баруунаас зүүн тийш эгнэсэн 5 сүмтэй, түүнээс эгц урагшаа сунасан өргөн гудамжийн хоёр талаар лам нарын сууринтай, суурингийн дунд хэсэгт цогчин дугантай Зүүн [Цзон] хүрээг хэлж болно. Өвгөн хүрээний зохион байгуулалт ч өвөрмөц. Үүнд сүм дуганууд нь хоёр том талбайд (баруун талын талбайд 2 сүм, зүүн талынхад 6 сүм дуган) байрлажээ. Энэ хоёр талбайн завсраар болон эргэн тойронд лам нарын орон байр байна. Мөн сүм дугануудыг суурингийн гадна талд энд тэнд тус тусд нь

босгосон хийдүүд ч байдаг. (*Бэрээвэн хийд, Дүүрэгч вангийн хүрээ гэх мэт*). Ихэнх тохиолдолд төв хэсэгтээ өргөсөн нилээд том талбай үүсгэдэг өргөн гудамж хийдийн дундуур тогтсон байх нь үзэгддэг. Энэ талбай дээр болон гудамжны дагуу сүм дугануудыг эгнүүлэн босгосон байна. Сүм дуганы үүд хаалга заавал өмнө зүг рүү хандсан байх ёстой гэдэг тогтсон журам байдаг учраас хийд рүү орох хаалга ч урагшаа харсан, төв гудамж нь ч умраас өмнө зүг рүү чиглэсэн байдаг бололтой. Гэвч энэ журмыг тэр бүр хатуу баримталдаггүй бөгөөд түүнийг орон нутгийн байдал болон бусад шалтгаанаар тайлбарлаж болох талтай. Жишээ нь Бэрээвэн хийдийн үүд зүүн урд зүг рүү харсан бол Эрдэнэ зуугийнх зүүн зүг рүү харсан байна. Бэрээвэн хийдийн байрласан хөндий зүүн урагшаа харсан учраас үүд нь тийшээ харсан, Эрдэнэ зуугийнх нутгийн хүмүүсийн зүг чигийг тодорхойлох заншилтай холбоотой байсан гэж ойлгож болно. Хийд байгуулах газрыг сонгох болон ямар сүмийг хаана барих талаар тодорхой дүрэм журам байдаггүй бололтой. Зөвхөн цогчин дуганыг бусад сүм дуганы гол дунд байгуулсан байх нь олон. Хийдийн дотор сүмүүдийг хэрхэн байрладаг тухай өгүүлэхдээ юуны өмнө Богд гэгээнд зориулагдсан “Богдын өргөөний” тухай дурдах хэрэгтэй⁶). Ийм *Өргөө* зөвхөн томоохон хийдүүдэд байдаг байна. Түүний хашаан дотор орон сууцаас гадна сүм байж болно. Сүм дуган байхгүй байлаа ч гэсэн энэ хэсэг бусад сүм дуганыг бодвол илүү ариун нандин шүтээнд тооцогдоно. Тийм учраас Богдын өргөө хийдийн төв дунд, ихэвчлэн цогчин дуганы өмнө байдаг. Бүх том болон дунд зэргийн хийдүүд дотроос хашаа хэрмээр хүрээлэгдсэн нь тун ховор. Миний үзсэн хийдүүд дотроос хэрмээр хүрээлэгдсэн нь ганц Эрдэнэ зуу байсан. Том том хийдүүд хашаа хороогүй байгаа нь түүний өргөжин тэлэхтэй холбоотой байх гэж би бодсон. Хийдийг шинэчлэн байгуулах, өргөжүүлэн тэлэхэд хашаа хэрэм саад болох нь лавтай. Өчүүхэн бага хийдүүдэд лам нарын суурин гэх юм бараг байдаггүй тухай дээр дурдсан. Байвал сүмийн хажууд хэдхэн эсгий гэр энд тэнд үзэгдэнэ. Сүм дуганууд эргэн тойрондоо хашаатай ч, хашаагүй ч байна. Тийм учраас бага хийдүүдийг энэ шинжээр нь хоёр хувааж болно. Эхний хашаагүй сүм дугантай хэсэгт Зааны, Загзуугийн, Булнайн дуганууд хамаарна. Хашаатай сүм дуган бүхий хоёрдахь хэсэгт Булнай, Дашсүндэвлин, Өвгөн, Дашдаржаалин зэрэг хийдүүд хамаарна (74-р фото зургаас үз). Хашаа хороо байвал тэр нь хийдийн эсвэл наад зах нь түүний гол хэсэг болох сүм дуганы талбайг тодорхойлно. Сүм дуганыг тойруулан холтостойгоо шинэсэн шургаагаар хашаа босгосон байх бөгөөд тэр нь зай хэмжээгээрээ янз бүр байна. Хашаан дотор сүм дугануудаас гадна гал тогоо, агуулах гэх мэт ганц хоёр барилга байдаг. Бүх хашаа гол сүмийн үүдийг голлуулан байгуулсан их хаалгатай байдаг. Хашааны хаалгаас сүмийн үүд хүртэлх замыг чулуун буюу модон хавтангаар зассан эсвэл жирийн аргаар цэвэрлэж тохижуулсан байдаг. Баяр ёслол, хурал номын үеэс бусад хугацаанд их хаалга хаалттай байх бөгөөд

их хаалганы хажуугийн буюу хашааны нэг бөөрөнд гаргасан явган хаалгаар хүмүүс орж гарна. Зарим тохиолдолд сүмийн хашааг дундуур нь хаалгаар хоёр хуваасан байх бөгөөд түүний баруун талын хэсэгт нь сүм дуган, зүүн талын хэсэгт нь аж ахуйн хэсэг байрлана. Хийдийн эзлэх талбай хэмжээгээрээ янз бүр. Том том хийдүүд хагас километрээс 1,5 хүртэл километр ам талбайтай байхад бага хийдүүд урт өргөнөөрөө 15-аас 40–50 метр талбайтай байх жишээтэй.

Зургийн тайлбар

Фото 1. *Бэрээвэн хийдийн ерөнхий байдал. Хойт талын асга дээрээс авсан зураг.*

Шар горхины хөндий рүү буусан аманд орших Бэрээвэн хийдийг гурван талаас нь ойгоор бүрхэгдсэн уулс хүрээлжээ. Энэ зургийг хийдийн ар талаас авсан байна. Баруун хойноос зүүн урд зүг рүү чиглэсэн өргөн гудамж сууринг хоёр хуваажээ. Энэ зургийн наад талд нь том сүм буюу цогчин дуган, түүний өмнө нүүрэн талд “*Богдын өргөө*” байна. Түүний өмнө барайн харагдах хөндий бол зүлгээр бүрхэгдсэн “*мөргөлийн талбай*” гэгч нь ажээ. Талбайн 4 буланд “*4 махаранзын*” багана тус тус байна⁷⁾. Гудамжны хоёр талаар ихэнх сүм дуганууд байрлажээ. Хийдийн баруун хэсэгт лам нарын хашааны дунд Тойнаг ба дацан, суурингийн баруун захад Улаан сахиусны дуган харагдана. Түүнээс гадна хийдийн дэргэдэх ой модтой асга хад дээр байдаг 6 сүм байгаа бөгөөд энэ зурагт багтаагүй юм. (*Хийдийн ерөнхий байдлыг 72-р зургаас үз*).

Фото 2. *Эрдэнэ зуу. Баруун өмнө талаас авсан зураг.*

Хийд бүхэлдээ хоорондоо ханаар холбогдсон 92 суварга бүхий тоосгон хэрмээр хүрээлэгджээ. Хийд дөрвөн талдаа их хаалгатай. Хийдийн ерөнхий байдлыг В.В.Радловын нийтлүүлсэн “*Атлас древней Монголии*” (*Эртний Монголын атлас*)-аас үз.

Фото 3. *Манзуширын хийд. Баруун өмнө талаас авсан зураг.*

Сүм дугануудын ихэнх нь хийдийн хойт талд, уулын бэлд баригджээ.

Фото 4. *Дагшундуйлин. Зүүн урд талаас авсан зураг.*

Хашааны баруун талд сүм, зүүн талд нь өвлийн цагт хурал хурахад зориулагдсан галладаг байшин байна. Хашааны нүүрэн талд их хаалга байсан боловч зурагт багтаагүй. Хашааны зүүн бөөрөнд явган хаалга, түүнээс зүүн тийш хоёр барилга байгаагийн жижиг нь холоос ирсэн лам нарт зориулагдсан сууц ажээ. Баруун хойт талд байгаа багахан амбаарыг “*Бонгхан*” гэх бөгөөд түүн дотор элэгдэж хуучирсан бурхан, судар ном зэргийг агуулна.

Фото 5. *Бэйсийн сүм.*

Энэ хийдэд чулуун хэрмэнд нийтдээ 7 сүм буй. Гэрэл зургийг баруун үзүүрээс авсан болно.

Фото 6. *Дүүрэгч ван. Өмнө талаас авсан зураг.*

Хийдийн төв талбайн ерөнхий байдал: Талбайн гүнд цогчин дуган, түүнийг тойроод бусад сүм дуган байна. Цогчин дуганы өмнө хөндлөвч ялуу бүхий том жааз босгоотой байгаа нь зарим баяр ёслолын үеэр задгай дэлгэмэл бурхан байрлуулахад зориулагджээ. Цогчин дуганы баруун, зүүн хоёр талд шат бүхий индэр байх бөгөөд түүн дээрээс дун үлээж хурал ном эхлэх болсныг зарлан мэдэгдэнэ. (Мөрөнгийн хүрээний 22-р зурагтай зэрэгцүүлэн үз)

Фото 7. *Жалханзын хүрээ. Баруун өмнө талаас авсан зураг.*

Наад талд байгаа нь “Богдын өргөө”. Бусад олонх хийдэд байдагчлан энэ “Өргөө” төв талбай дээр, цогчин дуганы өмнө байна. Энэ хашаан дотор бас байшин, модон гэрүүд байна. Эдгээрийг тойруулан банзан хашаа босгожээ. Бусад хийдүүдэд ийм хашааг зөвхөн сүм болон гэгээний тугдамын гадуур барьсан байдаг.

II. Сүмүүд

Хаана ч байрлаж байлаа гэсэн сүмийн үүд заавал урт зүгт харсан байх ёстой. Сүм хашаан дотор ч, ил задгай газарт ч байж болно. Задгай газарт байгаа тохиолдолд сүмийн үүдэнд цэцэрлэг байгуулсан эсвэл тойруулаад нэвт гарсан хашаа барьсан байдаг. Сүмийн эргэн тойрны нарийхан зурвас газарт бас өмнөх талбайд нь хавтан шигтгэсэн байдаг. Монголын хүрээ хийдүүдийн сүмүүд хоорондоо ижил төстэй байх нь тун ховор. Сүмийн барилгын түвэд, хятад, монгол буюу “*гэр хэлбэр*”-ийн⁸⁾ гэдэг гурван янзын ур хийц бидэнд тохиолдож байлаа. Тэдгээрийн завсрын өөрөөр хэлбэл түвэд-хятадын, монгол-хятадын гэх мэт ур хийц бас тохиолдож байв. Сүм болгоны дотоод засал чимэглэл хоорондоо төстэй ч байна, төсгүй ч байна. Сүмийн барилгын хэв загварын эхний бүлэгт жишээ нь, түвэд-хятад ур хийцтэй Бэрээвэн хийд, хятад ур хийцтэй Жалханзын, Мөрөнгийн зэрэг хүрээнүүд хамаарна. Хоёрдахь бүлэгт Зүүн хүрээ (хятад-монгол, монгол-хятад ур хийцтэй), Гандан (хятад, түвэд-хятад, монгол-хятад ур хийцтэй) зэрэг хийдүүд орно. Цөөхөн сүм дугантай багахан хийдүүдэд ч сүмийн барилгын ур хийц өөр өөр байдаг. Жишээ нь, дөрөвхөн сүмтэй Зурхайн хийдийн хоёр нь хятад, хоёр нь түвэд-хятад ур хийцтэй байсан. Сүм болгоны түүхийг сайтар судалбал ямар ур хийцээр барих сонголтоо хэрхэн хийснийг тодруулах боломжтой л байх. Тийм судалгаа хийхгүйгээр энэ асуудлыг шийдвэрлэх нь гоомой хэрэг болно.

Зургийн тайлбар

Фото 8. *Заяын хүрээ. Хойт зүгээс авсан зураг.*

Нэг хийдэд өөр өөр ур хийцтэй сүм байдгийн жишээ нь энэ. Наад талд үзэгдэх зургаан сүмийн зүүн гар талын нэгдэх сүм хятад ур хийцтэй бол хоёрдахь, дөрөвдэх, зургаадахь сүмүүд түвэд-хятад, гуравдахь, тавдахь сүмүүд түвэд ур хийцтэй. Алсад харагдах дөрвөн сүмийн зүүн гар талаас нэгдэх, хоёрдахь сүмүүд түвэд, гуравдахь нь хятад, дөрөвдэх нь түвэд ур хийцтэй.

Фото 9. *Дүүрэгч вангийн хүрээ.*

Энд хятад ур хийцтэй сүм олон. Алсад баруун гар талын захад харагдаж буй сүмийн ур хийц түвэд-хятад бөгөөд ийм маягийн сүм энд ганц байгаа (уг сүм фото 6–д тодорхой гарсан байгаа). Бэрээвэн хийд (фото 1) нэг загварын ур хийцтэй сүмүүдтэй хийдийн жишээ болж чадна. Чулуу, тоосго, ихэнх тохиолдолд модыг сүмийн барилгын материал болгон ашигладаг. Монголын сүмийн барилгуудын анхны хэв загвар нь нэг талаас түвэд, хятад сүмүүд, нөгөө талаас нүүдэлчдийн “*гэр*” байжээ. Тийм учраас чулуун уран барилгын болон эсгий гэрийн хэв загвар модон уран барилгад тусгалаа олон өөрчлөгдсөнийг

тодруулбал тун сонин байх болно⁹⁾. Монголын хүрээ хийдүүдийн сүмүүд багтаамжийн хэмжээгээр хоорондоо ялгаа багатай. 1000 ам метрээс дээш талбайтай сүм цөөхөн, 200–800 ам метр талбайтай дунд зэргийн сүм олон. Хааяа 30 ам метр хүрэхгүй талбайтай сүм бас тохиолдоно.

II.1. Түвэд хийцийн сүмүүд

Түвэд ур хийцтэй сүмүүд дараах шинжүүдээр тодорхойлогдоно. Үүнд сүмийн барилга дөрвөн талтай байх бөгөөд ханууд нь эгц босоо бус дээд талаараа бага зэрэг дотогш налсан байдалтай байхаас гадна заавал цагаан, хааяа шар өнгийн будагтай байна. Сүмийн барилгын олонх нь дан байдаг боловч бас хоёр давхар сүм тааралдана. Зарим сүм өвөрмөц “шаталсан” хэлбэртэй байх нь бий. Үүнд дунд хэсэг нь үүдэн талын хэсгээсээ арай өндөр “түвшинтэй”, ар талын хэсэг нь дундах хэсгээсээ арай дээд “түвшинтэй” бөгөөд хоёр давхар эсвэл зүгээр л дээр дор хоёр цонхтой байдаг. Тэр “шаталсан” хэлбэртэй сүмүүд хоёроос тав хүртэл түвшинтэй байж болно. Дээвэр нь хавтгай байх бөгөөд түүний дээр өрсөн зандан модон давхаргын ирмэг нь бараан өнгийн болон харагдана. Сүмийн үүд өмнө талдаа байдаг боловч том сүмүүд хажуу талдаа жижиг хаалгатай байх удаа бий. Хоёр хавтастай үүд нь өнгө өнгийн уран гоё хээ угалзаар чимэглэгдсэн байна. Сүмийн нүүрэн талд үүдний тус газар гонхон барьсан байдаг. Тэр нь нүүрэн талын хананаас нааш товойн гарсан эсвэл хананд гүн шигдсэн маягтай байна. Мөн гонхон тагт маягтай давхарлагатай байх удаа бий. Цонх нь нилээд дээр бараг дээвэр дор байх бөгөөд дээд талдаа заавал өргөн мөгтэй байна. Ар талдаа цонхтой сүм бараг байхгүй. Сүмийн барилгыг барихдаа чулуу, бас тоосго, мод зэрэг материал хэрэглэнэ. Цэвэр түвэд ур хийцтэй сүм Монголд тун ховор ажээ.

Зургийн тайлбар

Фото 10. *Заяын Гүшиг дацан. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Хоёр түвшин бүхий хоёр давхар барилга. Тоосго өрж шавардаад үл мэдэг налуу. Зандан модон хүрээ нь тоосгоны завсраар энд тэнд цухуйж харагдана. Наад талдаа хоёр, ар талын хэсэгтээ гурван эгнээ цонхнууд нь дээд талдаа өргөн мөгтэй. Гонхоны модон баганууд нь өнгө өнгийн боловч улаан өнгө давамгайлсан хээ угалзтай. Дээврээс нь ус урсах хоолойнууд унжжээ. (мөн фото 12–ыг үз).

Фото 11. *Манзуирийн хийдийн сүм. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Чулуун ханын ирмэгүүд нь бага зэрэг төвгөр, банзан гонхонтой. Цонхнууд нь их дээр байрлалтай тул мөгөнүүд нь дээврийн зандан хүрээнд тулах шахжээ. Хавтгай дээвэр дээр нь гуулин жалцангуудыг байрлуулжээ.

Фото 12. *Гүшиг дацан (зүүн талынх) Жүд дацан (баруун талынх). Баруун хойт талаас авсан авсан зураг.*

Жүд дацангийн барилга хоёр үе бүхий дан байшин. Тоосгон хана нь дотогшоо мэдэгдэхүйц налуу. Ханыг шавардаад шохойджээ. Их өндөрт байрлуулсан цонхтой. Дээврийн зандан хөвөө нь хоёр давхар. Хавтгай дээврийн булан болгонд нэжгээд жалцан байрлуулжээ.

Фото 13. *Зуугийн сүм.¹⁰⁾ Өмнө, зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Дөрвөн түвшин бүхий хоёр давхар барилга. Тоосгон хана нь дотогшоо их налуу. Ханыг шавардалгүй шохойджээ. Дээвэр нь зандан хөвөөгүй, түүний оронд ханын дээд ирмэгийг хээ угалзаар чимсэн нь бараантан харагдана. Цонхыг түвэд ур хийцтэй сүмүүдийнхээс арай доогуур байрлуулжээ.

[Уг эх баримтад 14-р зургийн тайлбарыг орхигдуулсан байна. Харин гэрэл зургийн дотор Дайчин чойлин дугун буюу Дагшчойлонгийн дуганыг зүүн хойноос авсан зургийг оруулсан байна].

Фото 14. *Дагшчойлин дуган.*

Цэвэр түвэд загварын модон уран барилга. Хана нь тэгш босоо. Дээврийн хүрээ нь бүх талаараа тойроггосон ба Түвэд сүмийн дээд хэсгийг дуурайлгасан. Тойруулан хөвөөлж дам хөндлөвч хийсэн.

II.2. Хятад болон түвэд-хятад хийцтэй сүмүүд

Нарийн ширийн зүйлээ орхиод хятад ур хийцтэй сүмийг тодорхойлохдоо дөрвөн талтай, нүүрэн тал нь сунасан хэлбэртэй гэж хэлбэл болох байх. Бас зургаа ба найман талтай сүм хааяа үзэгддэг. Хана нь босоо, ялангуяа дээвэр нь онцгой хэлбэртэй. Налуу шовгор орой нь хоёр, дөрөв түүнээс ч олон цамцаалтай бөгөөд цамцаал болгоны уулзвар товгор, ирмэг нь дээш дэрвийсэн хэлбэртэй. Дээврийг саарал, ногоон, улаан өнгийн ваарыг зүйж бүтээнэ. Ихэнх сүм дан байдаг боловч хааяа давхар сүм үзэгдэнэ. Харин “шаталсан түвшинтэй” сүм үзэгдсэнгүй. Үүд нь урдаа байх боловч хажуу талдаа хаалгатай сүм ч байдаг. Цонх нь түвэд маягийн сүмийнхийг бодвол арай дор байрлалтай, гонзгой хэлбэртэй, бас тэг дөрвөлжин хэлбэртэй ч байдаг. Олон жижигхэн нүдтэй цонхны жаазанд муутуу цаас наасан байдаг. Үүд нь хээ угалз бүхий хоёр самбартай. Чулуу, тоосго, мод, шаврыг барилгын материал болгон ашиглажээ.

а). Түвэд-хятад хосолсон хийцийн сүмүүд

Монголын хүрээ хийдүүдэд байгаа хятад ур хийцтэй сүмүүдийн тодорхойлолт бичихийн өмнө би түвэд ба хятад ур хийцийн завсрын буюу ийм ур хийцүүд хосолсон сүмийн тухай өгүүлбэрийг гэж бодлоо. Тийм сүм нилээд олон тааралдсан. Тэдгээрийн онцгой шинж гэвэл их бие буюу төрх нь түвэд маягтай боловч хана нь налуу бус эгц босоо, цонх нь дээвэртээ тулам өндөр бус, дээврийн ирмэгийн гоёлыг зандан модоор бус өөр материалаар орлуулсан байх жишээтэй. Мөн нүүрэн талдаа модон гонхонтой. Дээвэр нь хятад маягтай, хоёр ба дөрвөн цамцаалтай байхаас гадна олон цамцаалтай мухар цац хэлбэртэй дээвэр ч олон үзэгдсэн. Цацын мухар оройд үндсэн хэсгээс арай бага голдочтой цац босгосон байна¹⁾. Ер нь хятад загварын дээврийн хэлбэрүүдийг дараахь маягаар ангилж болох талтай:

1. Мухар цац хэлбэртэй;
2. Мөн тийм боловч цамцаалын ирмэгүүд нь дээш тахийсан хэлбэртэй;
3. Нилээд тэгш хавтгайдуу боловч дөрвөн цамцаалтай, дээрээ гурван талт цац хэлбэртэй орой бүхий дээвэртэй. Дээвэр, орой хоёрын урд, хойт хоёр тал нийлсэн хэлбэртэй;
4. Зургаа ба найман цамцаалтай дээвэр. Сүм өөрөө төдий тооны талтай бол дээвэр мөн тийм тооны цамцаалтай байдаг.

Зургийн тайлбар

Фото 15. Бэрэвэн хийдийн их буюу цогчин дуган. Өмнө талаас нь авсан зураг. Түвэд ур хийцтэй, бараг элдэв чимэглэлгүй барилга. Зөвхөн дээд талын нэмэлт хэсгүүдийн дээвэр хятад маягтайгаас бусад хэсэгт хятад маяг үл үзэгдэнэ. Тийм хэсэг тав байгаагаас гурав нь зураг дээр гарчээ. Нүүрэн талдаа дээрээ тагт бүхий гонхонтой. Цонхны мөгөд хуниастай даавуу тогтоожээ.

Фото 16. *Заяын гүнгриг дацан. Өмнө, баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Бэрээвэн хийдийн их дуганыг бодвол энэ дацанд хятад маяг (3-р ангиллынх) их илэрчээ. Вааран дээвэртэй. Шохойдсон цагаан тоосгон хана нь дотогшоо үл мэдэг налуу. Цонхнууд нь тийм өндөрт бус, үүдний хоёр талын хоёр цонх яг хятад маягтай. Гонхон нь уран гоё чимэгтэй. Ер нь хээ угалзан чимэглэл нь цэвэр түвэд ур хийцтэй сүмийнхийг бодвол илүү уран чамин. Уулын хормойд байгаа сүмийг Сайд вангийн дуган гэнэ (зурагт цаад талд нь харагдана. Фото 5-ын Бэйсийн сүмтэй харьцуулан үз). Ууланд засч тэгшилсэн цохио хадан дээр хэдэн бурхан дүрсэлжээ. Хамгийн том нь Зонхуба бурхан ажээ.

Фото 17. *Зуугийн сүм. Дүйнхорын сүм. Цогчин дуган (дунд нь), Жүд дацан. Зүүн өмнө талаас авсан зураг.*

Эдгээр сүм хийцээрээ Заяын гүнгриг дацан, Бэйсийн сүмүүдтэй ижил. Энэ гурван барилгыг тоосгоор бариад ваараар дээвэрлэжээ. Цогчин дуганы дээрх цамхаг нь найман талтай, дээвэр нь мөн төдий тооны цамцаалтай (4-р ангиллынх). Хажуугийн хоёр сүмийн дээрх цамхаг нь 2-р ангиллын цамцаалын ирмэгүүд нь дээшээ дэрвийсэн дээвэртэй. Зандан модон хөвөөний оронд сиймхий тоосгоор ханын мөгийг чимжээ. Бараг нүүрэн талын энгээр урт гонхтой бөгөөд хятад маягийн том том цонхнууд нь нүүрэн талыг бүтэн эзэлжээ. Цонхны мөг, гонхон зэргийг хятад маягийн хээ угалз, гол чимэг түвэд маягийн даруухан гоёл чимэглэлээс илүү тод бөгөөд уран. Үүдний самбар нь улаан дэвсгэр дээр алтан шар өнгөөр дүрсэлсэн зурагтай.

Фото 18. *Заяын хүрээний Жара дацан. Баруун талаас нь авсан зураг.*

Энэ бол гурван давхар барилга. Ийм сүм тун ховор үзэгддэг. Түвэд ур хийцийн илрэл тун бага. Хана нь налуу бус эгц босоо. Дээврийн зандан хөвөө үргэлж бус, ханын дээд ирмэгийн завсраар тасалдсан харагдана. Цонх нь нилээд дор байрлалтай. Дээд давхрын дээвэр хятад ур хийцтэй, цонхны мөгүүд уран гоё хээ угалзтай.

Фото 19. *Бэрээвэн хийдийн Ламрин дацан. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Модон дуган учраас хана нь эгц босоо, цагаан будагтай. Зандан хөвөөг дууриамал зүйлээр орлуулжээ. Ханын дээд талын хоёр банзыг хараар буджээ. Хоёр эгнээ цагаан цагирагууд байгаа нь адарын дам нуруунуудын төгсгөлийг дүрсэлсэн бололтой. Цонхны хөвөөнд байрлуулдаг хүрэл “толийг” банзаар орлуулаад шараар буджээ. Ганжир, жалцан, дөл мэтийн бусад гоёл чимэглэлүүдийг гуулиар үйлджээ. Банзан дээвэр нь улаан тоосгон өнгөтэй. “Улаан ваар” шиг харагдуулахын тулд тэгсэн болов уу. Дээврийн хэлбэр нь 1-р ангиллынхтай төстэй.

Фото 20. *Гандангийн Чойжил дацан (зүүн талынх нь), Майдарын дацан (баруун талынх нь). Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Чойжил дацан нь модон барилгатай. Түвэд ур хийц нь зөвхөн ханын налуу, барилгын гол хэсгийн хавтгай дээвэр, зандан хөвөөг өөр зүйлээр орлуулсан

мөг зэргээс илэрнэ. Харин дээд талын цамхаг нь хятад маягтай. Цамхагийн дээврийн цамцаалыг шургаагаар хийгээд ваар хэлбэртэй болгожээ. Мөн цонхны жааз, гонхон мэтээс хятад загвар тодорхой харагдана. Фото 6–гийн баруун гар талын захад байгаа сүмд түвэд-хятад ур хийц хосолжээ. Модон барилгын хана эгц босоо, цагаан будагтай. Дээврийн хөвөө жинхэнэ зандан. Нүүрэн талдаа дээр дор 2 эгнээ, хажуу талдаа нэг эгнээ цонхтой. Ийм хийц ховорхон тохиолддог. Дээд талын цамхаг нь бусад сүмийнхийг бодвол их өндөр. Барилгын бүх хээ угалз тод сайхан. Дөрвөн булангаас борооны ус гоожих европ маягийн хоолой унжиж байгаа нь сонин санагдсан.

б). Хятад ур хийцтэй сүм

Хятад ур хийцийн тухай нэгэнт дээр тодорхой өгүүлсэн учраас энд давтах шаардлагагүй бизээ. Ийм хийц загвартай сүм дугануудыг Монголын хүрээ хийдүүд Түвэд загвартай сүмүүдтэй нэгэн адил анхных нь ур хийцийг нилээд өөрчлөн өөр өөр хувилбараар барьж байгуулж байжээ. Монголын хүрээ хийдүүд доторх хятад ур хийцтэй сүм дугануудыг хэд хэд ангилан хувааж болох байна.

1. Дөрвөн булантай, гонзгой хэлбэртэй, шувуу нуруутай.
2. Дөрвөн булантай, гонзгой эсвэл тэг дөрвөлжин хэлбэртэй. Хормой нь дээш дэрвийсэн, мухар цац хэлбэртэй дээвэртэй. Тийм дээвэр дээр цамхаг босгосон байна. Цамхагийн голдоч сүмийн үндсэн хэсгийн талбайн голдчоос нилээд бага эсвэл тун ойролцоо ч байдаг. Хэрвээ цамхагийн голдоч их биеийн талбайн голдочтой ойролцоо байвал түүн дээр бас нэг цамхаг босгосон байдаг. Ийм сүм гаднаасаа гурван давхар юм шиг харагдана.
3. Сүм дотроо хоёр хэсэгтэй. Эхний хэсэг нь ном хурах зориулалттай, цаад хэсэгт нь бурхан тахилаа байрлуулна. Сүм доторх энэ хоёр хэсэг бие биетэйгээ шууд залгаатай байхаас гадна энэ хоёрын хооронд тусгай хаалт босгосон байх тохиолдол ч бий. Сүмийн энэ хоёр хэсэг дээрээ нэг цамхагтай, эсвэл нэг хэсэг нь дээрээ цамхагтай байна.
4. Олон талтай сүм. Ийм барилга ихэвчлэн 6 талтай, эсвэл 8 талтай байдаг. Дээр нь цамхаг байвал мөн төдий тооны талтай байна. Дээвэр нь ч мөн тийм цамцаалтай байна. Олон талт сүмийн дээвэр нь тун ховор зарим тохиолдолд бөмбөгөр гэмээр хэлбэртэй болсон байдаг. Энэ нь нилээд өндөр огтлогдсон цац хэлбэртэй цамхагийн хажуу талууд нь төмбөгөр учраас тийм харагддаг байна. (Загзуугийн хүрээний сүм).

Дээр дурдсан ангиллуудад багтах сүмүүдийг тоосго болон модоор барьсан байх бөгөөд модон барилга нь олон байх. Модон барилгын торхыг хэдэн аргаар босгодог ажээ. Үүнд заамал дүнзэн ханын гадуур банзаар бүрнэ. Эсвэл дүнзний гадна талыг зүгээр л өөлж хавтгайлсан байдаг. Мөн банзан ханатай барилга ч олон тохиолдоно. Ийм барилга барихдаа хоорондоо 1,9–өөс 2

метрийн зайтай багана зоогоод хоорондох зайг банзаар дүүргэнэ. Банз нь босоо буюу хэвтээ байж болно. Тоосгон болон модон ханын аль алийг гадна дотор талаас нь шавардсан байдаг. Барилгын гадна талыг ихэвчлэн тоосгон улаан өнгөөр, хааяа цагаан ба шар өнгөөр будсан байдаг. Бас сүмийг бүхэлд нь нэг өнгөөр будаагүй, нэг ханыг цагаанаар бусдыг хүрнээр, эсвэл сүмийн доод хэсгийг шараар будсан байх жишээтэй. Банзан ханыг цагаанаар будсан бол банзыг тогтоосон багануудыг заавал улаан буюу хүрэн өнгөөр будсан байдаг. Сүмийн тоосгон барилга вааран дээвэртэй байдаг бол модон барилгыг нимгэн банзаар дээвэрлээд вааран хэлбэртэй болгосон байдаг. Тэр ч байтугай банзыг хятад улаан ваартай нь ижилхэн болгосон удаа ч тохиолдож байсан. Дээврийг ихэвчлэн улаанаар будсан байдаг нь мөн тийм зорилготой байсан бололтой. Өнгө өнгийн хээ угалзтай дээвэр ховор боловч тохиолдож байв. Энэ тохиолдолд цагаан, улаан, шар өнгө давамгай байсан. Чинээлэг хийдэд төмөр дээвэртэй сүм цөөхөн ч гэсэн үзэгдэж байсан. Сүмийн дээр цамхаг байвал түүний эргэн тойрон хашлага бүхий тагт барьсан байна. Заримдаа дээврийг барилгын нүүрэн тал руу илүү гаргаад дороос нь нарийхан шонгоор тулсан байдал үзэгдэнэ. Мөн сүмийн доод, дээд хоёр давхарын дээд ба доод хоёр дээврийг их биеэс тал тал тийш нь илүү гаргаад баганаар тусгаарлан галлерей буюу асар маягийн хөндий үүсгэсэн онцгой сүмүүд ялангуяа Хангайд олон тохиолдоно. Хэрвээ барилгын доод давхарын эргэн тойронд тийм асар байхгүй байвал гонхон заавал байна. Хятад ур хийцтэй сүмийн цонх түвэд маягийн сүмтэй адилхан хааяа их дээр бөгөөд нарийхан хэлбэртэй байх боловч ихэнх нь нилээд дор бас өргөн байдаг. Олон жижиг нүдтэй, угалз хээтэй модон жаазтай цонхонд цаас наасан байна. Шилэн цонх бараг байхгүй.

Зургийн тайлбар

Фото 20. *Гүнгриг дацаны зүүн талд байгаа сүм. (Фото 16-д баруун гар талд түүний зөвхөн нэг хэсэг нь ар талаасаа харагдаж байгаа).*

Энэ бол хятад ур хийцтэй сүмүүдийн 1-р ангилалд багтах сүм. Дөрвөн булантай нүүрэн талаараа гонзгой хэлбэртэй. Налуу вааран дээвэр нь хоёр хэсгээс бүрдэх бөгөөд түүний хормойг гоёмсог хээ угалзтай толгой бүхий олон баганаар тулжээ. Ханыг тоосгоор өрөөд шавардсан, дээрээс нь шохойджээ. Хятад маягийн дөрвөлжин цонхтой.

Фото 21. *Гандан. Гэсэр дуган (зүүн талынх нь), Тэрхийн дуган (баруун талынх нь). Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Гэсэр дуган нь модон уран барилгын 1-р ангиллын үлгэр жишээ болохуйц сүм бөгөөд өндөр нь ч бусдаасаа илүү. Гонхон нь түүн лугаа тэнцэхүйц том. Дуганыг хашлага бүхий тагтаар бүтэн хүрээлүүлжээ. Дээврийг туушид нь шургаагаар хучсан байх бөгөөд тэр нь ваар мэт үзэгдэнэ. Тэрхийн дуганыг (мөн тэр зураг дээр) модон уран барилгын 1-р ба 2-р ангиллын завсарынх гэж

хэлж болно. Энэ бол тэг дөрвөлжин суурьтай, дөрвөн хэсгээс бүрдсэн, дэрэвгэр цамцаалтай, мухар цац хэлбэрийн дээвэр бүхий модон барилга юм. Мухар цацын дээр цамхаг босгохын оронд гурван цамцаалтай цац дүрстэй дээвэр хийжээ (Фото 34–ийг үз).

Фото 34. *Гандан хийд. Зүүн талд нь цогчин дуган харагдаж байна. Түүний зургийг баруун талаас нь авчээ.*

Барилгыг бүхэлд нь хучсан дөрвөн хэсэгтэй налуу, дээвэр нь намхан мухар цац хэлбэртэй бөгөөд түүний дээр хоёр дахь дээвэр сүндэрлэнэ. Дээд дээврийн урд хойт хоёр цамцаал нь доод дээврийн урд хойт хоёр цамцаалтай нийлжээ. Цогчин ба Тэрхийн хоёр дуган хоёулаа банзан ханатай бөгөөд хана нь цагаан, баганууд нь хүрэн улаан өнгөтэй.

Фото 22. *Эрдэнэ зуу хийдийн Гурван зуу сүм. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.* Энэ бол бүдэг ногоон дээвэртэй 2–р ангилалд багтах тоосгон сүм юм. Цамхагийн талбай нь үндсэн барилгынхаа талбайтай бараг тэнцүү.

в). Цэвэр хятад ур хийцийн сүм.

Фото 23. *Мөрөнгийн хүрээний төв талбай. Өмнөд, зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Баруун захад байгаа хятад ур хийцийн модон барилгын 2–р ангилалд багтах цогчин дуган. Дээд цамхагийн талбай нь үндсэн барилгынхаа талбайтай бараг тэнцүү. Банзан хана нь цагаан, дээвэр нь улаан өнгөтэй. Гонхон нь нүүрэн талыг бараг бүтэн эзэлжээ. Зүүн талаас нэгдэх ба гуравдахь сүмүүд мөн тэр ангилалд багтана. Тэдгээрийн хана цагаан, баганууд нь хүрэн улаан өнгөтэй (Фото 6–гийн Дүүрэгч вангийн хүрээний цогчин дуган, Фото 58–ын Жалханзын хүрээний цогчин дугантай харьцуулан үз). Зүүн талаас хоёр дахь шувуу нуруу бүхий дээвэртэй дан сүм 1–р ангилалд багтана. Баруун талаас хоёр дахь Чойрын дуганы тухай тайлбар хойно бий.

Фото 24. *Мөрөнгийн хүрээний Жүд дацан. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Талбай ихтэй цамхаг бүхий хоёр давхар сүм. Доод давхарын дэрэвгэр булантай дээвэр мухар цац хэлбэртэй бол дээд давхарын дээвэр дөрвөн цамцаалтай бөгөөд булангууд нь бөмбөгөр гэмээр хэлбэр үүсгэсэн харагдана. Улаан, цагаан хээ угалзтай.

Мөн фото 23–ыг үз. Баруун талаас хоёр дахь нь Жүд дацантай төстэй загвар бүхий чойрын дацан. Давхар дээвэр нь хээ угалзан чимэгтэй. Эдгээртэй төстэй дээврийг би зөвхөн Зүүн хүрээнд үзсэн (фото 33). Энэ хүрээний хятад ур хийцтэй сүмүүд нь дээврийн дээд захыг тойруулсан өргөн хээ угалзан чимэгтэйгээрээ онцгой ажээ.

Фото 25. *Мөрөнгийн хүрээний сүмүүд. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Зүүн талын сүм бол Хангайд олонтаа тохиолддог сүмүүдийн хэлбэр загварын үлгэр жишээ юм. Газарт зоосон багануудын дунд дүүргэсэн банз буюу суурь дээр сүмийг барьжээ. Хана нь цагаан, баганууд болон дээвэр нь хүрэн улаан

өнгөтэй. Цамхагийн талбай үндсэн барилгынхаас арай бага. Доод дээврийн хормойг жирийсэн олон баганаар тулсан нь сүмийн эргэн тойрон нарийхан галлерей үүсгэжээ (фото 20-ын Майдарын дацантай жишиж үз). Дундах нэг хашаанд байгаа хоёр сүмийг бага сүмүүдийн үлгэр жишээ гэж хэлж болно. Цамхагийн талбай их биеийнхээс бага. Дээд, доод хоёр дээвэр сүмийг тойруулсан олон нарийхан багана дээр тогтоно. Цамхагийг тойрсон тагттай.

Фото 26. *Жалханзын хүрээний Дүйнхор дацан. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Цамхагийн дээврийн хэлбэрийг Зуугийн хийдийн Жүд, Дүйнхор дацангуудын дээвэртэй харьцуулан үз (фото 17). Энэ сүмийн барилгад модыг ваарын оронд тун чадамгай ашиглажээ. Өнгө будаг нь онцгой. Үүнд барилгын доод хэсэг улаан, дээд цамхаг нь шар.

Фото 50-ийн цамхаг тун ховор хэлбэр дүрстэй. Үүнд их бие нь дугуй, орой нь шовгор, бүхэлдээ төмөр бүрээстэй.

Фото 27. *Дүүрэгч вангийн хүрээний алтан ганжиртай сүм. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Энэ сүм хятад ур хийцтэй сүмүүдийн 3-р ангилалд хамаарна. Сүм дээвэртэй хүзүүвчээр холбогдсон хоёр хэсэгтэй. Эхний хэсэг нь хурал ном хурахад зориулагдсан бол арын хэсэгт нь бурхан шүтээн, тахилын ширээ тэргүүтнийг байрлуулжээ. Хэсгүүд хэв загвараар хоорондоо ижил бус. Эхний хэсэг цамхагтай, арын хэсэг цамхаггүй ч шувуу нуруу бүхий дээвэртэй. Банзан ханын нэг хэсгийг шавардаад шохойдсон бол нөгөө хэсгийг шавардалгүй хүрэн улаан будгаар буджээ. Арын хэсгийн нүүрэн талыг бараг бүхэлд нь том цонх эзэлжээ. Дээврийн тулгуур баганууд зөвхөн хоёр талдаа байгаа нь ховорхон тохиолдох хэлбэр. Ихэнх тохиолдолд тийм баганууд сүмийн эргэн тойрон буюу наад зах нь гурван талд байдаг.

Фото 28. *Вангийн хүрээний Дашичойлин дацан. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Гуравдугаар ангилалд хамаарах сүм. Хэсгүүд нь зарим талаар хоорондоо зохицолдоо багатай ч гэсэн хийц загварын хувьд төстэй. Сүмийн эхний хэсэг нь төмөр дээвэртэй.

Фото 29. *Вангийн хүрээний цогчин дуган. Өмнө, зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Давхар ташинга бүхий цамхагтай модон сүмийн үлгэр жишээ сүм. Цамхагийн хэмжээ үндсэн хэсэгтэйгээ бараг тэнцүү. Дээд талын дээвэр мухар цац хэлбэртэй бөгөөд цагаан өнгөтэй. Ийм янз ховор боловч Вангийн хүрээний ихэнх сүм тиймэрхүү загвартай (фото 28 ба 38-ыг үз). Эрдэнэ зуугийн цогчин дуганыг ч бас давхар ташингатай цамхагт сүмийн загвар гэж хэлж болно (В.В.Радловын хэвлүүлсэн “Атлас древностей Монголии” доторх фотог үз). Мөн Заяын хүрээний чулуун сүмтэй төстэй.

Фото 30. Вангийн хүүрээний Чойнхор дацан. Өмнө талаас нь авсан зураг.

Энэ сүмийг 2-р ба 4-р ангиллын завсрынх гэж хэлж болно. Сүмийн үндсэн хэсэг нь дөрвөн талтай бол цамхаг нь найман талтай (фото 17-гийн Зуугийн хийдийн түвэд-хятад загварын тоосгон цогчин дуганыг үз). Банзан хана нь цагаан өнгөтэй. Дууриамал вааран дээвэртэй. Цонхны жааз болон цамхагийг цэнхэр, цагаан хоёр өнгийн мягман хээгээр чимжээ.

Фото 31. Гандан дахь Зүүн аймгийн сүм. Өмнө талаас нь авсан зураг.

Найман талтай, дээрээ мөн тийм цамхагтай дүнзэн барилга. Ханаас илүү гарсан дээврийн хормойг сүмийг тойруулан босгосон олон баганаар тулжээ. Цамхагийн дээвэр бяцхан бөмбөгөр оройтой. Хана болон дээвэр хүрэн өнгөтэй.

II.3. Монгол болон монгол-хятад хийцтэй сүмүүд

Монгол болон монгол-хятад ур хийцтэй сүм хийдүүдийн тухай өгүүлж эхлэхээс өмнө эдгээр нэр томъёо хачин санагдах байх гэдгийг хэлмээр байна. Ер нь нүүдэлчин ард түмэн уран барилгын хэв загвар бүтээсэн тухай өгүүлж болох тал бий юу? Байна аа. Нүүдэлчин монголчуудын зөөврийн орон сууц – эсгий гэрийн хэв шинжийг хадгалсан орон сууцны байтугай тахилга шүтээний зориулалттай модон ба чулуун барилга олон байна. Хүрээ хийдүүдийн эргэн тойронд монголчуудын суудаг суурин газар үүсдэг болохоор тэнд л гэр маягийн барилгууд баригддаг байна¹²). Орон сууцны ийм барилгуудын тухай хойно өгүүлэх болно. Энд би гэр-дуганы тухай өгүүлэхийг хичээе. Тийм дуган олон тохиолдохгүй. Зөвхөн аймгийн хурлын дуган буюу өвөл ном хурахад зориулагдсан дуган гэр маягийн дугуй хэлбэртэй байдаг. Учир нь тийм дуганыг өвөл цагт төмөр зуухаар дулаацуулах хялбар байдаг ажээ. Гэр маягийн дүнзэн сүм олон талтай дугуйдуу хэлбэртэй байдаг бол банзан дуган дув дугуй байдаг. Банзан дуганыг барихдаа тойруулан олон шон зоогоод тэдгээрийн завсрын зайд банз босгон бэхлэнэ. Шалыг мөн банзаар хийнэ. Цуулмал банзаар дээвэрлээд дээр нь бууц асгана. Төмөр дээвэр ч бас хааяа тохиолдоно. Заримдаа банзан болон төмөр дээврийн бөмбөгөр оройгоос ханын хормой хүртэл дөрвөн зурвас хээ угалз зурсан байдаг (*фото 69–ийг үз*). Тэр нь жинхэнэ эсгий гэрийн өрхний оосрыг дүрсэлсэн хэрэг болов уу. Бусад сүм хийдүүдийн ур хийцэд чухамхүү эсгий гэр л нөлөөлсөн байж болно гэдэг бодол төрнө. Жишээ нь олон талт сүмүүдийг хятадын олон талт сүмүүдийг дуурайлган босгосон уу аль эсгий гэрийг дуурайлгасан уу гэдгийг ялган салгаж хэлэхэд хэцүү. Жишээ нь Гандангийн аймгийн сүмүүд олон талт хэлбэртэй байдаг нь тохиолдлын хэрэг биш байх. Бусад хийдүүдийн аймгийн сүмүүд гэр хэлбэртэй байдаг тухай дээр дурдсан (Өргөөгийн Зүүн хүрээг үз). Мөрөнгийн хүрээний Чойрын дацан, Жүд дацан (фото 23 ба 24), Вангийн хүрээний зарим сүмүүдэд (фото 28, 29, 32) гэрийн нөлөө туссан гэж хэлж болох талтай. Тэдгээр сүм цөм дөрвөн талтай боловч дээд цамхагуудын хэлбэр дүрс эсгий гэртэй төстэй. Чойрын дацаны дээврийн хээ угалз Зүүн хүрээний модон гэр –дуган болон аймгийн сүмийн чимэг зурагтай ижилхэн байна. Эдгээр сүм дөрвөлжин хэлбэртэй боловч дээвэр нь мухар цацархуу бөмбөгөр хэлбэртэй. Эдгээр сүмийг монгол-хятад ур хийцтэй сүмийн ангилалд, энэ ангилал хэдийгээр хөдөлбөргүй тогтсон ангилал биш ч гэсэн хамааруулж болох бизээ.

Зургийн тайлбар

Фото 32. Вангийн хүрээний гэр-сүм. Өмнө талаас нь авсан зураг.

Гэр дуганы ханыг (зураг дээр үл үзэгдэнэ) баганад бэхэлсэн босоо банзаар босгожээ. Дээвэр нь гурван залгаа цуулмал банз. Ханын болон дээврийн цонхоор гэрэл орно. Орой дээрх ганжир нь мөргөл тахилгын байр болохыг

гэрчилжээ.

Фото 33. *Зүүн хүрээний сүмүүд. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Зүүн захынх нь улаан хээ угалз бүхий банзан дээвэртэй аймгийн том модон Жигжид дуган юм (фото 7-гийн Жалханзын хүрээний “Богдын өргөөний” хашаан доторх модон гэр дуганы дээврийг үз).

Фото 34. *Гандан. Өвөл хурал хурахад зориулсан гэр –сүм. Баруун талаас нь авсан зураг.*

Ногоон дээвэртэй, 22 талтай заамал дүнзэн сүм. Босгоны гадна дээвэртэй дүнзэн довжоо байна. Иймэрхүү гэр сүмүүд Дүүрэгч ван болон Заяын хүрээнд байдаг.

Фото 35. *Зүүн хүрээний Цогчин дуган. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Энэ дуганыг монгол-хятадын гэж харьцангуй нэрлэсэн ур хийцийн ангилалд хамааруулж болно. Дээвэр нь энэ хийдийн аймгийн сүмүүдийг бодвол бөмбөгөр багатай, мухар цац хэлбэртэй бөгөөд дээрээ цамхаг гэмээр давхар дээвэртэй (фото 28, 29, 38-ын Вангийн хүрээний зарим сүмийн дээврийг үз).

II.4. Жижиг сүмүүдийн ур хийц

Их болон дунд зэргийн хийдүүдийн тухай хүүрнэлээ төгсгөхийн тулд жижиг “дуган сүмүүд” гэдгийн тухай өгүүлэх нь зөв байх. Тэдгээр нь ихэвчлэн ямар нэгэн ганц бурханд зориулагдсан байдаг учраас жилд ганц хоёроос илүү хурал хурдаггүй ажээ. Мөн тийм сүмүүдийг аль нэг ангилалд хамааруулах амаргүй. Эдгээр нь голдуу хятад маягийн дээвэртэй жирийн хэлбэр загвартай дан барилгууд байдаг. Ийм жижигхэн сүмүүдийн олонхи нь цонхгүй, зөвхөн хаалгаараа гэрэл оруулдаг бололтой байдаг.

Зургийн тайлбар

Фото 36. *Бэрээвэн хийдийн Шарлин дуган буюу Очирдара шар хүрээ. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Энэ бол шар өнгийн будагтай чулуун дуган. Хөвөө хяргагийг жинхэнэ шар харгайгаар үйлджээ. Төмөр дээвэр дээр хятад маягийн дээвэртэй цамхаг босгожээ. Энэ сүмийг түвэд-хятад маягийн ангилалд хамааруулж болно. Энэ сүмийг 1923 онд барьжээ. Энэ зургийн цаад хэсэгт нүүрэн талдаа том залгаасаараа онцгой Жанрайсэгийн дуганы нүүрэн тал харагдана.

Фото 37. *Бэрээвэн хийдийн Дамчаа чойжил дуган. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Энэ дуган хийдийн дэргэдэх өндөр уулын оройд ой дотор ганцаар оршино. Шувуу нуруун дээвэртэй банзан байшин, ханыг нь цагаанаар буджээ. Мөн фото 35-ын ар талын хэсэгт байгаа зургаан талт бяцхан сүмийг анхаар. Түүний зургаан цамцаалтай дээвэр бөмбөгөр гэмээр хэлбэртэй. Түүнийг фото 29-ийн наад хэсэгт байгаа сүмтэй харьцуул. Энэ бол чулуун суурин дээр босгосон зургаан талт өвөрмөц хэлбэртэй барилга юм. Ханыг нь бараг бүхэлд нь шиллэжээ. Зургаан цамцаалт дээврийн хормойг тойруулан зоосон олон баганаар тулжээ. Сүмийн дотор Зонхуба бурхны дүр буй.

II.5. Жижиг хийдүүдийн сүмүүд

Монголын хүрээ хийдүүдийн уран барилгын тухай танилцуулгадаа би энэ хүртэл зөвхөн баян чинээлэг хийдүүдийн тухай өгүүлсээр иржээ. Үүнийг багахан хийдүүдэд барилгын ур хийц, чанар чансаа гэх мэтийн онцлог зүйлсээр ховор байснаар тайлбарлаж болох байх. Жишээ нь чулуу, тоосго мэтийн үнэт материалаар барьсан сүм дуган багахан хийдүүдэд бараг үзэгдэхгүй. Ихэнх нь модон барилга байх бөгөөд энэ нь тэдгээрийн хэлбэр маягийг тодорхойлно. Сүм дуганыхаа гоёл чимэглэл, хээ угалзыг ч зохих ёсоор үйлдэх бололцоо бага хийдүүдэд байдаггүй байх. Бага хийдүүдэд түвэд ур хийцийн сүм үзэгддэггүй нь тохиолдлын хэрэг биш байх. Учир нь сүмийг чулуугаар барьж байгуулсан тохиолдолд түвэд ур хийц зонхилон тогтдог байжээ. Ийм ур хийцийн сүм дуганд харь хэлбэр загвар орсон байвал гоозүйн үүднээс хатуухан шүүмжлэлд өртдөг байж. Энэ нь ялангуяа Түвэд оронд уулын бэл, хад цохионы оройд, тэдгээрээс салбарлан ургасан мэтээр босгосон сүм дуганд хамаардаг байсан нь лавтай. Тоосго өрж босгосон сүм түүнээс өөр, модон барилга ч гоо зүйн хувьд түүнд хавьтахгүй. Хана туурга нь эгц босоо байх шаардлага, шар харгайн оронд баахан банз хэрлэх, адарын дам нуруунуудын төгсгөлийг орлох дугуй цагаан будаг дээрээ мөнгүй цонхнууд, дээд талын цамхаг зэрэг нь түвэд ур хийцэд байдаггүй зүйл болой. Сүм дуганы нүсэр сүрлэг ур хийцийн оронд хялбархан, гоёмсог хятад маягийг модон барилгад хэрэглэх хялбар байжээ. Тиймээс бага хийдүүдэд модон материалаар сүм дуган барихдаа хятад ур хийцийг сонгох хандлага их байжээ. Сүм дуганаа барихдаа ур хийцийн талаар сонголт хийх ч аргагүй ядуу хийдүүд бас байдаг ажээ. Тийм хийдүүд сүм босгоход дөнгөж хүрэлцэх хэмжээний материал бэлддэг учраас босгосон сүмийг тийм ийм ур хийцтэй гэх аргагүй болдог байна. Жишээ нь ямар ч гоёл чимэглэлгүй хамгийн жирийн дээвэртэй банзан буюу дүнзэн сүм байдаг. Тийм сүмд гонхон ч байхгүй. Ялангуяа хүн ам оршин суудаг нутгаас алс хол орших рашааны дэргэд тийм ганц сүм босгосон байдаг. Жилийн тодорхой нэг хугацаанд рашаан хүртэх хүмүүс болон лам нар тийм сүмд хүрэлцэн очихоос бусад хугацаанд хүмүүс тэнд огт үл үзэгдэнэ.

Зургийн тайлбар

Фото 38. *Өрлүүдийн дуган. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Хятад ур хийцтэй сүмүүдийн 1-р ангилалд хамааруулж болмоор сүм. Банзан ханатай, цуулмал банз зэрэгцүүлэн байрлуулсан дээвэртэй. Дээврийн булангууд дээр баян хийдүүдэд байдаг металл бус модон дөл ба лууны толгой байрлуулжээ.

Фото 39. *Дагшундулин дуган. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Хэнтийн бага хийдүүдэд байдаг жирийн нэг дуган. Тэгшлэн зассан дүнзэн хана нь цагаан будагтай, дээрээ банзан цамхагтай. Дээвэр нь улаан, цонхны

хүрээ ба жааз нь ногоон өнгөтэй, цонх нь цагаан даавуун хөшигтэй. Дээд талын цамхаг нь шалгүй, үзэмжийн төдий зүйл учраас цамхагийн цонхоор гэрэл орно. Цамхагийг тойрсон тагтанд гарах шат байрлуулжээ. Зураг авах үед сүмийн үүд дотогшоо онгорхой байв. Үүдний хоёр хавтсан дээр уламжлалт хээ угалз зуржээ. Үүнд үүдний хавтсуудыг гурван дөрвөлжин болгон хуваагаад дээд дөрвөлжин дотор найман хигээст хүрд, дунд дөрвөлжинд чандмань эрдэнэ, доод дөрвөлжинд нацагдорж зуржээ. Энэ дуганыг 1924 онд Дарима хэмээх монгол хүн барьжээ. Лам нар ярихдаа энэ дархан хүн Хэнтийн баруун нутгуудад олон дуган барьсан гэнэ. Монголд сүм дуганыг голдуу хятад мужаанууд барьдаг байсан гэдэг учраас дээрх баримтыг онцлон дурдах нь зөв байх.

Фото 40. *Гурван харуулын дуган. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Булангууд нь бага зэрэг дээшээ дэрвийсэн ваарыг дуурайлгасан банзан дээврийн хэлбэрийг баримталбал энэ сүмийг хятад ур хийцийн ангилалд хамааруулж болмоор. Хана нь цагаан, дээвэр болон цонхны хүрээ улаан. Дээвэр дээрх чимэглэлүүдийг цөмийг модоор урлажээ. Баруун талын гол сүм хятад ур хийцийн 3-р ангилалд хамаарна. Сүм хоёр хэсэгтэйн үүдэн талынх нь хурал хурахад зориулагдсан бол цаад талын хэсэгт бурхан шүтээн, тахилын ширээ тэргүүтнийг байрлуулжээ. Зурагт сүмийн зөвхөн арын хэсэг гарчээ. Энэ хэсэг нөгөө хэсгээсээ бага, гэвч хоёулан дээр нь тус тусын цамхаг байх бөгөөд хоорондоо дээвэртэй нарийхан хүзүүвчээр холбоотой.

Фото 41. *Зааны дуган. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Тун ядуухан сүм. Дөрвөлжин суурьтай, онгож зэвхийрсэн банзан ханатай, мухар цац хэлбэрийн дээвэр нь голдоо дөрвөлжин амтай. Тэр амны тоонолжин дөрвөн хигээсэн дээр металл бус модон ганжир босгосноос өөр онгорхойг хааж бөглөсөн зүйл байхгүй.

Фото 42. *Рашааны дуган. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Зузаан банзыг хэвтээгээр нь давхарлан өрж босгосон ханатай. Мухар цац хэлбэртэй дээврийн оройд модон ганжир, булангуудад мөн тийм амьтны дүрсүүдийг байрлуулжээ. Хажуу талын ханууддаа орос маягийн жаазтай шилэн цонхтой. Хаалганд нь хоёр ширхэг цан (хөгжмийн зэмсэг) хаджээ. 1921–1922 онд барьсан гэнэ.

Фото 43. *Ононы рашааны дуган. Баруун хойт талаас нь авсан зураг.*

Тун өвөрмөц хэлбэртэй дуган. Үүнд үүдний өмнө том залгаа байна. (фото 36–гийн Жанрайсэгийн дуганыг үз). Дүнзэн ханатай. Дөрвөн талдаа бэхэлгээтэй шувуу нуруу бүхий банзан дээвэртэй. Дээр дурдагдсан гурван зураг дээрх (фото 41–43) сүмүүдийг ур хийцийн ямар нэгэн тодорхой ангилалд хамааруулах боломжгүй.

Фото 44. *Доод хүрээнд баригдаж буй сүм (цаад талынх)¹³. Баруун, баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Хашаан дээгүүр харагдаж байгаа нь цамхагийн доод дээвэр. Тэр дээврийг дөнгөж барьж эхэлж байгаа ажээ. Зоож бэлдсэн багануудын хооронд банз байршуулах ажээ. Дээврийг ч бас барьж дуусгаагүй. Гэвч булангууд дээр дөрвөн дүнзийг, үзүүрүүдийг нь цухуйлган байрлуулжээ. Голд нь хоёр дүнзэн хөндлөвч байна. Тэдгээрийн дээр цамхагийн шувуу нуруу бүхий дээвэр босох бололтой.

II.6. Сүмүүдийн дотоод зохион байгуулалт

Монголын буддын шашны хүрээ хийдүүдийн сүм дуганы гадаад төрх байдлын тухай өгүүлсний араас залгуулан тэдгээрийн дотоод зохион байгуулалтыг танилцуулах нь зүй ёсны хэрэг байх. Гэвч тун товчхон өгүүлэхээс өөр аргагүй гэж би үзэж байна. Учир нь Монголын сүм дуганы дотоод зохион байгуулалт, байрлуулсан бурхан шүтээн тэргүүтэн нь хоорондоо ялгагдахын аргагүй ижил байдаг. Миний үзсэн бүхэн ном сударт өгүүлсэнтэй ав адилхан байлаа. Монголын сүм дуганы дотоод байдлыг ерөнхийд нь дараахь байдлаар тодорхойлж болно. Сүм дотроо ямар нэгэн тасалгаагүй нэг танхим байх бөгөөд адарыг тулсан дугуй, дөрвөлжин гэх мэт янз бүрийн хэлбэртэй багана байна.

Сүмийн доторх талбайн их багаас хамаараад баганы тоо 2, 4 түүнээс ч олон байдаг. Бага сүмүүдэд үүдний хоёр талаар эхлээд 4 баганыг адилхан зайнд босгожээ. Багана нь голдуу улаан өнгөтэй байх бөгөөд дээд хэсгийг тод гялалзсан хээ угалзаар чимсэн байна. Мөн адар болон хана туурга ч бас хээ угалз чимэгтэй. Багануудын завсраар номын шавдан, лам нарын суудлыг эгнүүлэн тавьсан. Сүмийн хойморт дээд зиндааны ламд зориулсан түшлэгтэй суудал байх бөгөөд түүний өмнөх ширээн дээр ном судар, хуралд хэрэглэгдэх очир, хонх, дамар тэргүүтэн өржээ. Ар талын ханын дагуу цутгамал, зурмал бурхад байна. Цутгамал бурхадыг шиллэсэн гүнгэрваа дотор байрлуулсан бол зурмал бурхдыг арын болон хажуугийн ханын дагуу мөн баганы хооронд татсан утаснаас өлгөсөн байна.

Мөн арын ханын дагуу бурхны гүнгэрвааны наана тахилын ширээ байх бөгөөд түүн дээгүүр зул, тахил, балин тэргүүтнийг ярайтал өрсөн байхаас гадна мандалын толь, бумба, гавал аяга зэрэг уншлага тахилгад хэрэглэгдэх эд зүйлс тэнд байгааг үзэж болно. Зарим сүмд номын сан байх бөгөөд арын ханы хоёр зах буюу хажуугийн ханын дагуу байрлуулсан шүүгээнд агуулсан байна. Хөгжмийн зэмсгүүдийг хурлын бус цагаар шавдангуудын завсрын намхан ширээнүүд дээр тавина. Адараас зээгт наамал, хатгамал, шүхэр, өнгө өнгийн хадаг, жалцан, бадан тэргүүтнийг унжуулсан байна. Мөн баян сүмүүдэд янз бүрийн хэлбэр дүрстэй дэнлүү дүүжлэх явдал бий. Хоорондоо хүзүүвчээр холбогдсон хоёр байшингаас бүрдсэн сүмийн дотор байдал дээр өгүүлснээс арай өөр. Үүнд зөвхөн хурал хурахад зориулагдсан эхний танхимд жавдан, хөгжмийн зэмсэг зэргээс өөр зүйл байхгүй, байвал хэдхэн бурхан байна. Бусад бурхан тахилын зүйлийг цөмийг арын танхимд байрлуулна. Уншлага тахилгын эд өлгийн зүйлс болон бурхдыг нарийвчлан тодорхойлж бичих зорилго надад байгаагүй. Учир нь үүний тулд тусгай судалгаа хийх шаардлагатай байдаг болохоор би энд сүмийн дотоод зохион байгуулалтыг хэдхэн фото зургаар ч гэсэн зах зухаас нь үзүүлэхийг хичээе. Гэвч тийм фото зураг миний мэдэлд тун цөөхөн байгаа юм. Учир нь гэрэл гэгээ багатай сүм дотор зураг авах техникийн боломж муу байснаас гадна сүмийн зургийг гадна талаас авахыг дургтай

зөвшөөрдөг лам нар сүм дотор зураг авахад дуртай байсангүй.

Фото 45. *Заяын хүрээний Дэмчиг дуган. Босгон дээрээс авсан зураг.*

Зургийн голд харагдаж байгаа нь жавдангуудын хоорондох зай. Түүний хоёр талаар жавдангуудын эхний эгнээ байх бөгөөд энэ эгнээний араас хана хүртэл жавдангийн хэдэн эгнээ байж болно. Эхний эгнээний дээд талын олон давхар олбогтой түшлэгтэй суудал бол дээд зиндааны ламын суудал юм. Түүний наана хоёр том хэнгэрэг өлгөөтэй байна. Нүүрний эгнээний дээд талд байгаа нь гэгээнтний суудал. Түүний цаана тахилын ширээ, гүнгэрваатай бурхан байна. Адараас унжуулсан зүйлсийн наад талынх нь том жалцан, түүний хоёр талд баданууд, тэдгээрийн цаана баганын хээ угалзтай толгойн дэргэд зээгт наамал хоёр бурхан байна.

Фото 46. *Өргөөгийн Ёнзон хамба ламын сүмийн тахилын ширээ.*

Зураг дээр цаад ханын дагуу бүдэгхэн харагдаж байгаа нь тахилын ширээ. Адараас хоёр урт бадан, шилэн дээр зурсан чимэглэл, сондор, бөмбөлөг унжуулжээ. Голын ширээн дээр том цөгцтэй зул, тахил, балин, бумба тэргүүтэн өрөөстэй байна. Түүний наана намхан ширээн дээр бойпор, рашаан бүхий хоёр сав, ширээний наад нүүрэнд хоёр цан тавьжээ.

Фото 47. *Дагшундуйлины тахилын ширээ.*

Энэ мэт ядуухан хийдүүдэд өдөр бүр ном хурдаггүй, зөвхөн ямар нэгэн дүйцэн өдрүүдэд л хурал хурдаг учраас бусад хугацаанд сүм хаалттай байдаг. Тэр үеэр бид энэ зургийг авсан болохоор тахилын ширээ хурал номын үйл ажиллагааны үеийг бодвол эмх замбараа муутай байв. Ширээн дээр олон тахил, хоёр бумба байгаагийн нэг нь домбо хэлбэртэй, нөгөө бумбын цоргод тогосын өд хатгажээ. Ширээн дээр байгаа цутгамал бурхан, металл суваргуудыг хадгаар бүтээжээ. Цаад талын хананд зээгт наамал бурхадыг дэлгэжээ. Адараас унжиж буй зүйлсийн цайвар өнгөтэй нь хадаг, бараан өнгөтэй нь дэлгэмэл бурхны доод хярхаг ажээ.

Фото 48. *Ёнзон хамба ламын сүмийн адарын хэсэг ба хоймрын хана*

Адар болон багануудыг хээ угалзаар бүрэн чимжээ. Зургийн голд байгаа шүхэр хэлбэртэй том лавир. Цаад ханын наагуур бурхан шүтээнүүдийг зай завсаргүй байрлуулжээ. Шилэн хоргонд гэгээний “шарил” буюу муми байна.

Фото 49. *Дагшундуйлин хийдийн адар*

Өмнөх зурагтай харьцуулж үз. Дээшээ харвал дээд цамхагийн доод дөрвөлжин амыг тойруулан цэнхэр улаан, шар өнгө давамгайлсан хээ угалз зуржээ. Адараас олон хадаг унжуулсан байна.

Фото 50. *Рашааны дуганы бурхан шүтээн*

Дуганы суурь болсон ургаа хадан дээр сийлсэн бурхад бол эндхийн гол шүтээн нь ажээ. Баруун талын том хадан дээр Ливанжалба (рашааны бурхан), зүүн талын хадан дээр Манал (эрүүл мэндийн бурхан) бурхадыг товойлгон сийлээд өнгөөр ялгаж буджээ. Эдгээрийн баруун талд Аюуш бурханы хөрөгтэй

том хад байсан боловч зурагт багтаагүй.

III. Шүтлэгийн бусад хэлбэрийн барилга байгууламжууд

Сүм дуганы танилцуулгын араас хурал номын үйл ажиллагаанд ямар нэгэн хэмжээгээр холбогдол бүхий барилга төхөөрөмжүүд хүрээ хийдүүдийн дотор байдаг тухай товчхон өгүүлье. Тэдгээрийн тоонд юуны өмнө лам нарыг хурал номдоо ирэхийг урьж дээр нь гарч дун үлээдэг тагт буюу дунчийн тавцан орно. Тэр нь дөрөв буюу түүнээс дээш тооны гурваас арав хүртэл метр өндөр багана дээр байрлуулсан хашлага бүхий модон тагт (индэр) юм. Хэлбэр нь гурвалжин, дөрвөлжин, дугуй, мөн дээрээ дээвэртэй дээвэргүй янз бүр байж болно. Зай тагт өндөр бол заавал шат байна. Жирийн хэлбэр дүрстэй дунгийн тавцангуудыг фото 31, 32, 35, 40 зэргээс өвөрмөц хэлбэртэй дээвэртэйг фото 6, 23, 24, 51, 52-оос үзэж болно. (**фото 51.** Заяын хүрээнийх), (**фото 52.** Дүүрэгч вангийнх). Мөн фото 29-ийнх шиг давхар дээвэртэй, фото 34-ийнх шиг цамхаг хэлбэртэй дунгийн тавцан ч байдаг. Их ба дунд зэргийн хийдүүдэд заавал нэгээс доошгүй дунгийн тавцан байдаг. Бага хийдүүдэд байнга суудаг лам нар цөөн учраас түүний шаардлага бараг байдаггүй бололтой. Том багагүй бүх хийдэд хуучирч эвэрч муудсан судар ном, бурхан шүтээн тэргүүтнийг агуулдаг бонгхан хэмээх бүхээг заавал байна. Ийм ариун эд зүйлсийг шатаах буюу хог мэт хаях хориотой. Гэтэл бонгхан дотроо агуулсан нандин зүйлсээ бороо шорооноос хамгаалах боломжоор бага сарампай пин л гэсэн үг. **Фото 53-т** Гурван харуулын дуганы бонгхоныг үзүүлжээ. Мөн фото 1, 4-т бонгхон байгаа. Бүх хүрээ хийдэд хүрд байдаг. Хүрдийг ихэвчлэн саравчтай тавиурууд дээр байрлуулсан байх тул мөргөлчид өөрийн гараар хүрдийг эргүүлэх боломжтой байдаг. Фото 25, 43, 44, 55-аас хүрдийг үз. Мөн хүрдийг гонхоны хоёр баганын хооронд, сүмийн үүдний дэргэд байрлуулсан байх удаа бий.

Зургийн тайлбар

Фото 54. *Заяын хүрээний Цогчины хашаа.*

Архадын багануудын хооронд байрлуулсан багавтар хүрднүүдээс гадна “зулын байшин” харагдаж байна. Зөвхөн хоёр хийдэд зулын байшин байхыг би үзсэн. Дээрээ шилэн хаалттай дүнгэн пин дотор байрлуулсан том зулыг үдэш оройн цагаар бадраана. Зулын байшинг хийдийн төв талбайд орох хаалганы ойролцоо байрлуулсан байсан.

Фото 55. *Мөрөнгийн хүрээ. Төв талбайн үүдний ойролцоох барилгууд. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Дунд байгаа нь дээрээ шилэн хаалттай, хятад маягийн дээвэртэй “зулын байшин”. Баруун зүүн хоёр талд нь олон хүрд байрлуулсан саравч байна. Саравчны ханын онгорхойгоор хүрд харагдана.

Фото 56. *Дүүрэгч вангийн хүрээний зулын байшин.*

Банзан ханатай, дотроо шаттай байшин. Олон сүмийн өмнө, ялангуяа цогчин дуганы өмнө арц хүж уугиулахад зориулсан бойпор заавал байдаг. Бойпорын хэлбэр дүрс маш олон янз байх бөгөөд бүтээсэн материалын хувьд чулуун буюу метал гэж ялгагдана. Маш эртний, ур хийцийн хувьд тун сонирхолтой бойпор хааяа тохиолдоно. Энд би судалж үзүүштэй хоёр бойпорын зургийг жишээ болгон тавьснаар яриагаа төгсгөө.

Фото 57. *Бэйсийн сүмийн чулуун бойпор.*

Фото 58. *Жалханзын хийдийн Цогчин дуган ба металл бойпор.* Мөн фото 51-ийг үз.

Хөрөнгөлөгт тооцогдох хийд болгонд байвал зохих нэг зүйл бол суварга юм. Гол гол үзүүлэлтүүдээрээ суварга хоорондоо ижил төстэй байдаг. Мэргэжлийн ном зохиолд суваргын тухай мэдээлэл өгсөн байдаг. Энд би суварга ямар ямар ангилалтай, ямар ямар бүлэглэлтэй байж болохыг үзүүлсэн хэдэн зургаар хязгаарлая. Суварга ганц буюу бүлгээр байж болно. Дараахь байдлаар бүлэглэсэн суваргууд хамгийн олон тохиолдоно. Үүнд 1. Голын том суваргыг тойрсон дөрвөн жижиг суварга. 2. Нэг суварга нь том байх боловч бусадтайгаа нэг эгнээнд байх. 3. Том суварга нь эгнэсэн бусад суваргынхаа өмнө байх гэх мэт. Сүүлийн хоёр бүлэглэлд жижиг суваргуудын тоо тогтвортой байдаггүй, бас тэдгээрийг байгуулахдаа тэгш хэмийг ч баримталдаггүй бололтой. Ихэнх суваргыг чулуун суурин дээр босгосон байх боловч модон суурьтай суварга хааяа тохиолдож байсан. Жишээ нь 1–2 метр өндөр дүрэн аранга дээр босгосон суварга байсан. Мөрөнгийн хүрээнд 3 метр өндөр дөрвөн шон дээр байрлуулсан банзан дээр босгосон суварга байсан. Мөн Ганданд дээрээ бяцхан суваргатай, доод талдаа хүрдтэй хэдэн давхарлаг бүхий цамхаг байсан. Суваргын хэмжээ янз бүр, өндөр нь 1–ээс 10 метрийн дотор хэлбэлзэнэ. Тийм өндөр суварга ховор.

Зургийн тайлбар

Фото 59. *Манзуширийн хийдийн ойролцоох ганц суварга. Фото 22, 23-тай харьцуулан үз.*

Фото 60. *Бэрээвэн хийдийн суварганууд.*

Нэг суурин дээр босгосон хос суварга бол маш ховор тохиолдох хэлбэр.

Фото 61. *Бэйсийн сүмийн суварга.*

Нэг ерөнхий суурин дээр босгосон найман жижиг суварга бүхий өвөрмөц хэлбэртэй.

Фото 62. *Эрдэнэ зуугийн бодь суварга. Мөн фото 69-ийг үз.*

Том суваргыг тойрсон 7 суварга нэг суурин дээр байхад өмнө нь 8-дахь суварга тусдаа байна (фото 28-ын хэсэг суваргатай харьцуул).

Фото 63. *Вангийн хүрээний бүлэг суварга. Фото 7-гийнхтой харьцуул.*

Фото 64. *Эрдэнэ зуугийн хэрмийн баруун талын хэсэг. Мөн фото 2-ыг үз.*

Суварганууд нь хийдийг бүтэн хүрээлсэн хэрмийн багана гэж бодмоор харагдана. Хээ угалзтай суваргын жишээ фото 26-д байгаа. Шар өнгө давамгайлсан будагтай суварга ч байдаг. Тийм суваргуудыг фото 23, 24, 55, 71-д үзүүлсэн байгаа.

IV. Лам нарын суух орон сууц

Мөргөл залбирлын барилга байгууламжийн тухай өгүүлээ цэглээд лам нарын орон байрны тухай хэдэн үг хэлэх хэрэгтэй гэж бодлоо. Их болон дунд зэргийн хүрээ хийдүүдэд л лам нар байнга оршин суудаг гэж дээр дурдсан билээ. Тийм суурин хийдийн эргэн тойронд буюу ойр орчимд том жижиг, дөрвөлжин гонзгой гэх мэт олон янзын хашаанаас бүрэлдэн тогтсон байдаг. Тэр хашаанууд голдуу баруунаас зүүн тийш сунаж тогтсон гудамжуудаар хуваагдана. Талбай байхгүй, зөвхөн сүмүүдийн өмнө хоосон зай байна. Талбай ихтэй нутагт үүссэн хийдийн дэргэдэх суурингийн гудамж нь өргөн, хашаануудын хоорондох зай ч их байдаг. Өргөн хөндий буюу тал газрын хийдүүдийнх тийм байдаг. Жишээ нь Зүүн хүрээ (фото 73), Дүүрэгч вангийн хүрээ зэргийг хэлж болно. Гадуураа хэрэмтэй Эрдэнэ зуу давчуухан хотгорт байрласан Бэрээвэн хийд (фото 72) зэрэгт газар хомс тул гудамжууд нь тун нарийхан, хоёр морьтой хүн зөрж багтмааргүй байдаг. Холтостой шинэсэн шургааган шивээ хашаанууд хоорондоо хэд хэдээрээ холбоотой (хамарласан) байх бөгөөд хашааны хаалга заавал өмнө талдаа, арын хана нь битүү байдаг.

Зургийн тайлбар

Фото 65. *Жалханзын хийд. Зүүн талаас нь авсан зураг.*

Гудамжууд нь баруунаас зүүн тийш зэрэгцэн сунаж тогтжээ. Сүм дуганы олонхи нь төв талбай дээр байрлажээ (фото 1 ба 72-ыг үз)

Фото 66. *Дүүрэгч вангийн хийдийн гудамж. Зүүн талаас нь авсан зураг.*

Хөндлөн гудамжуудаар тусгаарлагдсан хэд хэдэн хамар хашаа байгаагийн зүүн талын хэсэг нь ганц эгнээ. Хашаануудын хаалга өмнө талдаа ажээ. Хийд Тэс голын өргөн хөндийд байрладаг учраас газар хүрэлцээтэй, гудамжууд нь бусад хүрээ хийдүүдийнхийг бодвол өргөн ажээ.

Фото 67. *Бэрээвэн хийд. Зүүн өмнө талаас нь авсан зураг.*

Наад талд нь хашаа, түүний хаалга харагдаж байна. Дүзнүүдийн өндөр тэгш бус байгаа нь тэндэх газар налуу байгаагийн шинж. Бараг бүх хүрээ хийдийн хашааны хаалга нь ижилхэн. Энэ зурагт харагдаж буй хаалгатай төстэй байдаг. Хаалганы дээд талын хоёр хөндлөвчийн завсарт салхин хүрд байрлуулжээ. Зарим хаалганд түүний оронд маанийн түвэд бичигтэй банз хадсан байдаг. Шөнийн цагт хаалганы тус газар зул асаасан тохиолдол тун ховор үзэгдсэн. Нэг хашаанд нэг буюу хоёр гурваас илүүгүй лам сууна. Хашааны талбай их биш, голдуу 400–гаас 1000 ам метр талбайтай байдаг. Хашаа ганц хаалгатай байх бөгөөд тэр нь заавал өмнө талдаа байна. Хашаан дотор сууцны болон аж ахуйн янз бүрийн барилга байна. Өвөл бол орон сууц

нь эсгий гэр байдаг бол зун модон гэр амбаар ч байж болдог. Хангайд эсгий гэр дээр бороо цаснаас хамгаалах саравч босгосон байх нь олон харагдсан. Байшин буюу модон гэртэй бол зуны цагт эсгий гэрээ бороонд норгохоос сэргийлэн хураана. Эзнийхээ хөрөнгө чинээнээс хамаараад хашаан дотор аж ахуйн зориулалттай барилга байгууламж их бага ямар нэгэн хэмжээгээр байна. Тухайлбал амбаар, агуулах, түлээний саравч, морины уяа гэх мэт.

Баян ламынх тусдаа гал тогоотой байх удаа бий. Лам нарын гэрийн доторх байдал ном зохиолд олонтаа бичигдсэн нүүдэлчин халх айлуудын байдлаас бараг ялгаагүй. Ганц ялгаа нь гэвэл баян ламын гэр модон шалтай, судар ном, бурхан шүтээн ихтэй байдаг явдал юм. Мөн гэр болгонд төмөр зуух байх боловч гэр нь хөдөөний малчин айлуудад ч хэрэглэгдэж эхэлж байгаа бололтой. Модон гэр дээр өгүүлсэн монгол буюу “*гэр хэлбэр*”-ийн ур хийцтэй багахан сүмээс бараг ялгагдахгүй. Дугуйруулан зоосон шонгуудын завсарт банзыг босоо байрлуулсан байдаг. Дээвэр шалыг банзаар хийнэ. Тооноор буюу хананд гаргасан цонхоор гэрэл орно. Модон гэр олон талаараа эсгий гэртэй төстэй байдаг. Модон болон эсгий гэрийн аль алины үүдэнд пин барьсан тохиолдол хааяа үзэгдэнэ. Орон сууцны болон аж ахуйн зориулалттай байшингууд их бага ямар нэгэн хэмжээгээр хятад маягийг агуулсан байдаг. Тэд нь дөрвөн талтай, дөрвөлжин буюу гонзгойдуу хэлбэртэй дүнзэн буюу банзан байшингууд байх бөгөөд үүд нь заавал өмнө талдаа, зөвхөн орон сууцны байшинд байдаг цонх нь үүдний хоёр талд байна. Хятад маягийн цонхны жаазанд цаас наана. Хоёр тийшээ налуу банзан дээвэр нь нүүрэн тал руу илүү гарсан, шон тулгууртай байна. Зарим байшинг тойруулан хаяавч босгосон байдаг¹⁴).

Байшингийн дотор талын зайн ихэнх хэсгийг хятад “*ханз*” маягийн хагас метр өндөр модон ор эзэлнэ. Ийм ор нэг талдаа, бас хоёр гурван талдаа ч байж болно. Хананд хадсан тавиурууд дээр эзэн эд хогшлоо хураасан байна. Гол дунд нь төмөр зуух буюу нүүрсний хоовон байна. Дээд зиндааны лам нарын хашаа том. Хувилгаадынх бол өдий төдий барилга байгууламжтай бүхэл бүтэн эзэмшил газар шиг юм байна. Байшин нь тохилог 2–3 өрөөтэй, хятад болон европ тавилгатай¹⁵). Бага хийдүүдэд байнга суудаг лам цөөн, харуулын гэр төдийхөн байдаг тул олон үг нурших шаардлагагүй. Хэдхэн хашаан дотор буюу ил задгай газарт хэдэн гэр, дүйцэн өдрүүдийн хуралд хөдөөнөөс түр ирдэг лам нарын суухад зориулсан хэдхэн байшин байна. Тэр байшингууд гэдэг нь банзан буюу шинэсний холтсон дээвэртэй дүнзэн буюу банзан жижиг байшин төдийхөн дөө. Тэдгээрийн олонхи нь цонхгүй.

Зургийн тайлбар

Фото 68. *Заяын хүрээ. Баруун өмнө талаас нь авсан зураг.*

Хүрээний өмнө талын хашаанууд. Хашаан дээгүүр сууцны байшин болон эсгий гэрүүдийн дээвэр харагдана.

Фото 69. *Эрдэнэ зуугийн хашаа. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Наад талд нь модон гэр, цаад талд нь эсгий гэр харагдана. Хоёулаа үүдэндээ пинтэй. Хашааны зүүн талд жигүүртээ асар бүхий том байшин байна.

Фото 70. *Дүүрэгч вангийн хүрээний хашаа. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Банзан дэвсгэр дээр барьсан дээрээ саравчтай эсгий гэр. Хашааны хаалганаас гэрийн үүд хүртэл банзан зам тавьжээ. Хашааны гүнд гадна талаас нь шавардсан байшин байна.

Фото 71. *Гурван харуулын дуганы дэргэдэх тугдам. Өмнө талаас нь авсан зураг.*

Дүнзэн ханатай, холтсон дээвэртэй байшин (фото 4, 14–тэй харьцуулж үз). Тэр байшингийн дэргэд хэдэн гэр байна (фото 74–ийг үз). Нэмж хэлэхэд хийдийн нөлөөний хүрээ зөвхөн өөрийн оршин байгаа газрын хэмжээгээр хязгаарлагддаггүй нь тодорхой. Түүний ойр орчимд тахилгатай овоо, хад асган дээр лам нарын бичсэн түвэд бичиг олон тохиолдоно.

[Уг эх баримтад 72, 73 дугаар зургийн тайлбарыг хийгээгүй байна. Харин гэрэл зургийн дотор 72 дугаарт План Бревен-Хита буюу Бэрээвэн хийдийн дэвсгэр зураг, 73 дугаарт План Цзун-Хуре буюу Зүүн хүрээний дэвсгэр зураг гэсэн 2 зургийг оруулсан байна].

Фото 75. *Бэрээвэн хийдийн дэргэдэх хадан дээр зурсан маанийн үсэг.*

Дүгнэлт

Монголын хүрээ хийдүүдэд цэвэр болон бусад ур хийцтэй хосолсон хятад ур хийцтэй барилга олонхи байгааг ажиглаж болно. Үүнийг юугаар тайлбарлах вэ? Буддын шашин, түүний гадаад хэлбэр загвар ч Түвэдээр дамжин Монголд дэлгэрсэн шүү дээ. Шашны үзэл баримтлалд тулгуурласан харилцаа энэ хоёр орны хооронд хэдэн зууны өмнө тогтоод одоо болтол үргэлжилсээр байгаа билээ. Тэгэхлээр Түвэдийн оюуны болон материаллаг соёлын нөлөө үйлчилсээр байна гэсэн үг.

Гэвч Монголын хүрээ хийдүүд шашны асуудлаар Хятадтай ямар ч холбоогүй байтал тэр нөлөө хятадын нөлөөтэй өрсөлдөх чадвар мөхөс байжээ. Хамаг учир нь хятадын нөлөө Монгол орныг бүхэлд нь эзэмдэж байсанд оршино. Нутаг дэвсгэр залгаа, удаан хугацаагаар улс төрийн хараат байдалд оршиж байсан, хятад барааг байнга оруулж ирдэг, эцэст нь хятад цагаачид их олон болсон явдал зэрэг нь хятадын материаллаг нөлөө давамгайлахад шийдвэрлэх хүчин зүйл болжээ.

Түвэдийн оюуны соёлын нөлөө хүрээ хийдүүдэд хүчтэй байсан ч гэсэн тэнд хятадын нөлөө оюуны салбарт хадсангүй гагцхүү материаллаг нөлөөгөөр хязгаарлагдаж байв. Тухайлбал сүм дуганы барилгын ур хийцийг хэлж болно. Монголын хүрээ хийдүүдэд хятад ур хийц давамгайлахад нөлөөлсөн өөр хүчин зүйлүүд ч байсан нь мэдээж. Тэдгээрийн нэг нь эдийн засгийн хүчин зүйл байсан биз. Бага хийдүүдтэй танилцаж байхад барилгын материалын асуудал их гардаг байсан нь мэдэгдсэн. Барилгын ур хийц материалаасаа шалтгаалах нь их байдаг шүү дээ. Хэнтий, Хангайн хүрээ хийдүүд ихэнх тохиолдолд барилгын модон материал хэрэглэхээс өөр аргагүй болдог учраас түүндээ тохирсон хэлбэр маягийг сонгодог байж.

Модон уран барилгад түвэд бус хятад ур хийц хэрэглэх нь хялбар байсан бололтой. Түүнээс гадна Монголын барилгын ажилчдын олонхи нь хятад хүмүүс байсан нөхцөл ч бас тодорхой үүрэг гүйцэтгэсэн байж болох талтай. 1911 онд Монгол улс тусгаар тогтнох хүртэл хутагт хувилгаад Бээжинд морилон очдог байсан нь ямар нэгэн үүрэг гүйцэтгэдэг байсан байх. “Империалист” хэмээн нэрлэгдсэн өөрөөр хэлбэл Хятадын хаадын (*Манжийн С.Ч*) зарлигаар байгуулагдсан сүмүүд цэвэр хятад ур хийцтэй болдог байв. Монголын хүрээ хийдүүдийн уран барилга хятад ур хийцтэй гэдгийг үндэс болгоод Монголд хятадын нөлөө их байсан гэвэл болгоомжгүй хэрэг болно. Үнэн хэрэгтэй байдал нэн нарийн түвэгтэй билээ. Монголын хүрээ хийдүүд бол Энэтхэг, Түвэд, Хятад, Монгол дөрвөн соёлын хандлага учран нэгдсэн орчин болсон байв. Түүн дээр бас сүүлийн үед европын, өөрөөр хэлбэл оросын

нөлөөний шинэ сэжүүр нэвтэрч эхэлж байв. Хаа газрын буддын хүрээ хийдүүдийн тухай өгүүлэхэд юуны өмнө Энэтхэгийн соёлын нөлөөний тухай дурдах хэрэг гардаг. Учир нь тахилга шүтлэг, хурал ном, ёслол хүндэтгэл цөм энэтхэг уламжлалд үндэслэгдсэн байдаг. Гэвч Буддын шашин Түвэдэд олон зуун жилийн өмнө дэлгэрээд дараа нь Монголд нэвтэрсэн болохоор шашны үзэгдэл юмсын дотроос энэтхэг ба түвэд нөлөө шингээгүй зүйлсийг олоход бэрх болсон байдаг. Жишээ нь шашны ном судар түвэд хэлээр байх бөгөөд сүм дуганд ном хурахдаа түвэд хэлээр уншдаг боловч тэр ном судар болон уншлагад нь энэтхэг (санскрит) нэр томьёо, бурхан шүтээний нэр тэргүүтэн заавал байдгаас гадна шашны хөгжил, уран баримал, уран зурагт ч түвэд болон санскрит уламжлал хослон шингэсэн байдаг.

Энэ бүхэнд хятад материаллаг соёлын нөлөө туссан байна. Бид түүнийг сүм дуганы уран барилгаас ажигласан. Сүм дуганы дотоод байдалд ч тийм нөлөө ажиглагдана. Бурхан тахил, гоёл чимэглэл, уншлага тахилгын гэх мэт зүйлсийн ихэнхийг хятадаас авчирсан байдаг. Тэр нөлөө лам нарын аж байдалд ч их нэвтэрчээ. Тухайлбал лам нарын хувцасыг чигчүү, даалимба, торго мэт хятад эдээр хийнэ. Тамхины хөөрөг, сав суулга, гэрийн тавилга тэргүүтэн цөм хятад. Монголын үндэсний эгэл соёлын нөлөөг тэр харь соёлуудын нөлөөтэй харьцуулахад тун бага ажиглагдана. Энэ нөлөө лам нарын аж байдалд илүү хадгалагджээ.

Орон байр нь гэхэд л эсгий буюу модон гэр байхад, хувцас хунар, хоол хүнсний зүйл, гэр доторх байдал тэргүүтэн нь монгол шинж маягийг агуулсан байна. Энэ бүхнээс гадна тахилга шүтлэгийн салбарт монголын нөлөө бага ч гэсэн ажиглагдана. Тухайлбал сүм дуганы “*гэр хэлбэр, бурхан шүтээний нэр томьёо хурал ном, баяр ёслолын, эд зүйлсийн монгол нэр*” зэргийг хэлж болно. Энд түвэд буюу санскрит нэр томьёо голлох боловч яваандаа монгол нэр томьёонд түрэгдэх шинж илэрч байна. Эцэст нь хэлэхэд европ буюу Оросын нөлөө энд хамгийн залуу нь юм.

Энэ нөлөө аж байдалд голдуу нэвтэрчээ. Тахилга шүтлэгийн хамгийн тогтвортой салбарт энэ нөлөөний нэвтэрсэн жишээг дурдвал төмөр дээвэр, цонхны шил хоёроос цааш хэтрэхгүй байх. Харин алсаас ирсэн эд барааг олж авах боломжтой дээд зиндааны лам нарын аж байдалд европчлогдох шинж ажиглагдаж байна. Дундаж зиндааны лам нар ч тэдний үлгэр жишээг дуурайх нь лавтай. Жишээ нь тэд Европт үйлдвэрлэсэн бөс даавуу, сав суулга, гэрийн тавилга худалдан авч, европ цаг зүүж, шүхэр барьж, харандаа төмөр үзгээр бичиж байна гэх мэт.

Миний өнгөцхөн дурдсан баримтууд соёлын нөлөө болгоныг зөв тодорхойлох, тэдгээрийн харилцан нөхцөлдсөн байдлыг судлахад хангалтгүй нь мэдээж боловч соёлын түүхчдийн анхаарлыг татаж магадгүй болой.

Харь газрын соёлын урсгал ба нөлөө монгол хөрсөнд хэрхэн нэвтэрсэн

болон Монголын соёлд хэрхэн нөлөөлсөн баримтыг тодруулах зорилготой цаашдын судалгаа том бөгөөд сонирхолтой зорилт байх нь мэдээж. Өнө эртнээс нааш монгол уламжлалтай соёлын төв байсаар ирсэн Монгол хүрээ хийдүүдээс судалгааны баялаг материал олдох нь лавтай.

М.Кондратьева. 5/II 1929.

Примечания

- 1) “Бэл” /монг/ уулын хажуугийн шувтрах налуу газрыг хэлнэ.
- 2) Цаашид би 10–аас доошгүй сүм дугантай хийдийг их, 4–өөс доошгүй сүмтэйг дунд зэргийн, 3 хүртэл сүмтэйг бага хийд хэмээн нэрлэх болно.
- 3) Монгол хэлний “хийд” гэдэг нэр томъёо “хүрээ” болоод “сүм” гэдэг үг дугантай дүйдэг бололтой. Гэвч эдгээр нэр томъёоны утгыг цаг биш. А.Позднеев “Очерки быта буддийских монастырей...в Монголии” СПб, 1887–гоос үз. стр.1–2.
- 4) 73–р гэрэл зургаас харна уу.
- 5) 72–р гэрэл зургаас харна уу.
- 6) Зарим газарт “Богдын өргөө”-г “лавран” гэж өөрөөр нэрлэсэн байдаг.
- 7) “Махаранз” – Дөрвөн зүгээс сэргийлдэг дөрвөн хүчтэн. Тэдгээрийн дүрийг сүмийн хаалганд байрлуулдаг.
- 8) “Монгол” буюу “гэр хэлбэр”-ийн ур хийцийн тухай хойно тодорхой өгүүлэх болно.
- 9) Орост эхлээд модоор сүм барьдаг байснаа яваандаа чулуугаар барьдаг болсны эсрэг үйл ажиллагаа нь энд ажиглагдаж байна.
- 10) Эрдэнэ зуугаас 5 км зайтай орших олон нэртэй. Үүнд нутгийн лам нар “Зуугийн сүм” гэдэг бол А.М.Позднеев “Дамбадорж хувилгааны сүм” гэж нэрлэсэн. “Монголия и Монголы” 426–р нүүрнээс үз. Энд суурьшсан оросууд түүнийг “Шинэ Эрдэнэ зуу” гэнэ.
- 11) Түүнийг “цамхаг” буюу “сэрүүн асар” гэж нэрлэж болно. А.М.Позднеев түүнийг мезонина (давхарцаг) гэж нэрлэсэн байдаг.
- 12) Нүүж ирээд дур мэдэн суурьшсан орос ба хятадуудын суурингаас өөр. Тэдгээрээс хүрээ хийдүүдэд үзүүлсэн нөлөө бага.
- 13) Зураг төдийлөн сайн гараагүй. Гэвч түүнийг энд өгүүлэе. Энэ бол зургийг авсан сүмүүдээс цорын ганц онцлогтой нь байв.
- 14) Нэг удаа харин Дүүрэгч вангийн ордонд би ламын хош нь түвэд хийцийн байхыг харсан. Энэ бол цонхны ухлаадас нь өндөр, хавтгай дээвэртэй, шохойгоор шохойдсон, налуу ханатай жижиг чулуун байшин байв.
- 15) /гурван ламын ордон, гэрийг дэлгэрэнгүй тэмдэглэсэн/. Үзнэ үү. М.Кондратьева. “Бэрээвэн хийдийн товч тэмдэглэл” өгүүлэлд. /БНМАУ. Судар Бичгийн Хүрээлэнгийн архив/

Гэрэл зургийн жагсаалт

(Бүгд Найрамдах Монгол ард улсын Судар Бичгийн хүрээлэнд гэрэл зургийн сангийн дугаарыг хаалтад заасан)

.....

1. Бэрээвэн хийд. (с217–218)
2. Эрдэнэ-Зуу. (с1078)
3. Манзуширийн хийд. (с 32)
4. Даш-Сундуйлин. (с 518)
5. Бэйсийн сүм. (с 1072)
6. Дүүрэгч вангийн төв талбай. (с 1094)
7. Жалханзын хүрээ дэх Богдын Өргөө. (с 1102)
8. Заяын хүрээ. (с 1059)
9. Дүүрэгч вангийн хүрээ. (с 1092)
10. Заяын Гүшиг дацан. (с 1064)
11. Манзуширийн хийдийн сүм. (с 34)
12. Заяын хүрээний Жүд болон Гүшиг дацан. (с 1056)
13. Зуугийн сүм дэх сүм. (с 98)
14. Дайчин чойлин. (с 603)
15. Бэрээвэн хийдийн Их дуган (Цогчин). (с 204)
16. Заяын Гүнгрэг дацан. (с 1065)
17. Зуугийн сүмийн Дүйнхор, Цогчин, Жүд дацан (с 1089)
18. Заяын хүрээний Жара дацан. (с 1065)
19. Бэрээвэн хийдийн Ламрин дацан. (с 202)
20. Гандан дахь Майдарын болон Чойжилын дацан. (FB 291)
21. Гандан дахь Гэсэр болон Тэрхийн дуган. (FB294)
22. Эрдэнэ Зуугийн Гурван зуу. (FB 91)
23. Мөрөнгийн хүрээний төв талбай. (с 1107)
24. Мөрөнгийн хүрээний Жүдийн дацан. (с 1108)
25. Мөрөнгийн хүрээний сүмүүд. (с 1109)
26. Жалханзын хүрээний Дүйнхорын дацан. (с 1101)
27. Дүүрэгч вангийн хүрээний Алтан ганжир. (с 1093)
28. Вангийн хүрээний Дашчойлин дацан. (с 1114)
29. Вангийн хүрээний Цогчин. (с 1113)
30. Вангийн хүрээний Чойнхор дацан. (с 1118)
31. Гандан дахь Зүүн аймаг. (FB 292)
32. Вангийн хүрээний гэр сүмүүд. (с 1115)
33. Зүүн хүрээний сүм ба Жигжид аймаг. (с 169)
34. Гандан дахь хуралд зориулсан өвлийн гэрүүд. (FB 293)

35. Зүүн хүрээний цогчин. (с 173)
36. Бэрээвэн хийд дэх (Очир дарь шар хүрээ) шарлин дуган. (с 215)
37. Бэрээвэн хийдийн Дамжин чойжилий дуган. (е I 39)
38. Өрлүүдийн дуган. (с 1112)
39. Даш Сундуйлан сүм. (518)
40. Гурван харуулын дуган. (с 242)
41. Зааны дуган. (е II 42)
42. Рашааны дуган. (с 533)
43. Ононы рашааны дуган. (с 273)
44. Доод хүрээний баригдаж буй хийдүүд. (е IV 40)
45. Заяын Дэмчиг дацан. (с 1062)
46. Ёнзон хамба ламын сүмийн тахилын ширээ. (с 47)
47. Даш Сундуйлингийн тахилын ширээ. (с 516)
48. Ёнзон хамба ламын сүмийн арын хана болон адар. (с 54)
49. Даш сундуйлан дуганы сүм дэх адарын нэг хэсэг. (с 517)
50. Рашааны дуган дахь бурханууд. (с 535)
51. Заяын хүрээний аранга. (с 1061)
52. Дүүрэгч вангийн хүрээний аранга. (с 1097)
53. Гурван харуулын бонгхан. (с 247)
54. Заяын цогчины хашаа. (с 1067)
55. Мөрөнгийн хүрээний талбай. Төв рүү орохын өмнөх байшин. (с 1106)
56. Дүүрэгч вангийн хүрээний зулын байшин. (с 1095)
57. Бэйсийн сүмийн тахилын бойпор. (с 1077)
58. Жалханзын хүрээний тахилын бойпор. (с 1104)
59. Манзуширийн хийдийн суврага. (с 36)
60. Бэрээвэн хийдийн хос суврага. (с 36)
61. Бэйсийн сүмийн суврага. (с 1075)
62. Эрдэнэ зуугийн Бодб суврга. (FB 89)
63. Вангийн хүрээ дэх цогц суврага. (е V 18)
64. Эрдэнэ зуугийн хэрмийн баруун хэсэг. (с 1085)
65. Жалханзын хүрээ зүү талаасаа. (с 1100)
66. Дүүрэгч вангийн хүрээний гудамж. (с 1098)
67. Бэрээвэн хийд. (с 198)
68. Заяын хүрээ. (с 1060)
69. Эрдэнэ зуугийн хашаа. (с 1089)
70. Дүүрэгч вангийн өргөө. (с 1090)
71. Гурван харуулын дуганы модон байшин. (с 243)
72. –74. Гурван харуулын дуган, Зүүн хүрээ, Бэрээвэнгийн дэвсгэр зураг.
75. Бэрээвэн хийдийн ойролцоох хадан дээрх “Ум” үсэг. (е I 43)

Ашигласан бүтээлийн цэс.¹⁾

1. Атлас древностей Монголии изданный [по поручению Императорской Академии наук] В.В. Радловым. СПб. 1892. – Труды Орхонской экспедиции. [Т. II].
2. Барадийн Б.Б. Буддийские монастыри // Богданов М.Н. Очерки истории бурят-монгольского народа. Верхнеудинск, 1926.
3. Барадийн Б.Б. Путешествие в Лавран [(Буддийский монастырь на северо-восточной окраине Тибета)] // Известия ИРГО. 1908. Т. XLIV. [С. 183–232 и 5 с. фотографий].
4. Барадийн Б.Б. Заметка о путешествии (1905 – 1907) в Северо-Восточную окраину Тибета // Живая старина. 1908. Вып.1.
5. Барадийн Б.Б. Статуя Майтреи в Золотом храме в Лавране. Ленинград, 1924. – Bibliotheca Buddica. Вып. XXII.
6. Барадийн Б.Б. Цам Миларайбы. Из жизни в Лавране // Сборник в честь 70-летия Г.Н. Потатина / Записки ИРГО по отделению этнографии. 1909. Т. 34.
7. Баранников А.П. Забайкальские дацаны // Материалы по этнографии. Т. III. Вып. 1. СПб.: Этнографический отдел Русского музея, С.
8. Владимирцов Б.Я. Буддизм в Тибете и Монголии [лекция профессора Б.Я. Владимирцова]. Пб., 1919. – I-я Буддийская выставка в Петербурге.
9. Владимирцов Б.Я. Тибетские театральные представления. Восток. [1923]. № 3. С.
10. Грюнведель А. Обзор собрания предметов ламайского культа кн. Э.Э. Ухтомского. Ч. I (текст). Ч. II (рисунки). СПб., 1905. – Bibliotheca Buddica. Вып. VI.
11. Корнакова А.Д. Поездка в монастырь монгольского князя для постановки ианчжира на храме // Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела РГО. 1906. Т. IX.
12. Куфтин Б. Краткий обзор пантеона северного буддизма и ламаизма в связи с историей учения. М., 1927.
13. Майский И. Современная Монголия. Иркутск, 1921.
14. Позднеев А.М. Города Северной Монголии. СПб., 1880.
15. Позднеев А.М. Монголия и монголы. Тт. I – II. СПб., 1896 – 1898.
16. Позднеев А.М. Очерки быта буддийских монастырей и буддийского духовенства в Монголии в связи с отношением сего последнего к народу. СПб., 1887 / Записки ИРГО [по отделению этнографии]. Т.XVI. СПб., 1887
17. Позднеев А.М. Ургинские хутухты. СПб., 1880.

18. Цыбиков Г.Ц. Буддист-паломник у святынь Тибета. Пг., 1919.
19. Bell C. Tibet Past and Present. Oxford, 1924.
20. Filchner W.D. Kloster Kumbum in Tibet. Berlin, 1906.
21. Grunwedel A. Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei. Leipzig, 1900.
22. Rockhill W.W. The Land of the Lamas. London, 1891.
23. Roerich G. Tibetan Paintings. N.Y., 1926.
24. Rys Davids Th.W. Lamaism // Encyclopedy brit.ed.XIII 1926 v.16/
25. Sarat Chandra Dass, [Rockhill W.W.]. Journey to Lhasa and Central Tibet. London,1902.
26. Waddell L.A. The Buddhism of Tibet. London, 1896..

Тайпбар:

- 1) Хэвлүүлэгчид хаалтад орчин үеийн ном зүйг нэмж оруулав.